

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØER I SANDNES 2020–2035 (utkast)

Sandnes kommune 07.02.2022 – utkast - revidert i tråd med kommunestyrevedtak 25.04.2022

KOMMUNEDELPLAN FOR KULTURMINNER OG KULTURMILJØER I SANDNES 2020–2035 (utkast)

INNHold

PLANBESKRIVELSE – OPPSUMMERT	3
INNLEDNING	4
STORKOMMUNEN SANDNES – HISTORISK UTVIKLING	6
NASJONALE MÅL I KULTURMINNEPOLITIKKEN	9
STATUS KULTURMINNER I SANDNES	10
KULTURMINNEPLANENS MÅL	11
VISJON	12
TRE DELT KULTURMINNEPLAN	13
DEL 1 KUNNSKAPSGRUNNLAG	13
DEL 2 HANDLINGSDEL	19
DEL 3 FORSLAG TIL TILLEGG I KOMMUNEPLANENS BESTEMMELSER	20
ANTIKVARISKE RETNINGSLINJER	21
KULTURMINNEVERDIER I BYDELENE – OPPSUMMERT	36
RISKA	36
HØLE	39
SVILAND	42
FIGGJO	44
GANDDAL	46
SANDVE	49
MALMHEIM	52
BOGAFJELL	55
STANGELAND	57
TRONES OG SENTRUM	60
LURA	66
HANA	69
AUSTRÅTT	73
FORSAND	77
KATEGORIER KULTURMINNER I SANDNES	78
KULTURMINNER FORDELT PÅ HOVEDKATEGORIER	78
KULTURMINNER FORDELT PÅ SAMFUNNSSEKTOR	79
KULTURMINNER FORDELT PÅ BYGNINGSTYPER	80
KULTURMINNER FORDELT PÅ ANDRE TYPER MINNER	81
KULTURMINNER FORDELT PÅ GRØNTANLEGG OG RUINER	82
SPESIELLE EMNER OG TRADISJONELLE ELEMENTER I REGIONENS BYGGESKIKK	82
KULTURMINNER FORDELT PÅ ALDER	86
NASJONALE OG REGIONALE KULTURARVINTERESSER I SANDNES	87
AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER	87
NB!-REGISTERET – BYMILJØ AV NASJONAL INTERESSE	93
KULA – KULTURHISTORISKE LANDSKAP AV NASJONAL INTERESSE	94

KRAFTOVERFØRINGENS KULTURMINNER». TEMAPLAN FOR NORGES VASSDRAGS- OG ENERGIDIREKTORAT NVE	95
VERNEPLAN FOR TELENORS BYGNINGER OG INSTALLASJONER.	95
VEGVALG - NASJONAL VERNEPLAN FOR VEGER, BRUER OG VEGRELATERTE KULTURMINNER.	95
REGIONALPLAN FOR KULTURMILJØ	96
REGIONALPLAN FOR JÆREN OG SØRE RYFYLKE	96
TILTAKSPLAN FOR JÆRHUS	96
LANDSVERNEPLAN FOR FORSVARET.	97
KULTURMINNER I SANDNES FREDET VED VEDTAK/FORSKRIFT ETTER LOV OM KULTURMINNER.....	97
LISTEFØRTE KIRKER	101
ANDRE GAMLE KIRKER I KULTURMINNEREGISTERET	101
VERDISETTING OG VERNEKRITERIER	102
EGENSKAPER SOM KARAKTERISERER KULTURMINNENE	103
VEKTING AV VERDIER	105
VERNEKATEGORIER - KULTURMINNER	107
ØKONOMISKE VIRKEMIDLER.....	108
HVEM BESTEMMER HVA I KULTURMINNEFORVALTNIGNEN?	108
STATUS LOVERK OG ANDRE PLANER.....	110
PLAN- OG BYGNINGSLOVEN (PBL).....	110
KULTURMINNELOVEN	110
OVERORDNEDE RAMMER FOR KULTURMINNEPOLITIKKEN	110
KOMMUNEPLAN FOR SANDNES 2019 - 2035	113
KOMMUNEDELPLAN FOR SANDNES SENTRUM 2018–2035	114
KILDER	115

Elever på Vågen videregående skole er opptatt av kulturminner og ser bruk og gjenbruk i sammenheng med bærekraftig byutvikling. Fra elevutstillingen på Vitenfabrikken der Kulturminneregisteret danner kunnskapsgrunnlaget for skoleoppgaven. Foto: Sandnes kommune.

PLANBESKRIVELSE – OPPSUMMERT

Kulturminneplanen konkretiserer nasjonale mål lokalt. Kulturminneplanen skal bidra til å styrke kunnskapsgrunnlaget i den lokale kulturminnepolitikken. Planen er tredelt og består av følgende:

1. Oppdatert kunnskapsgrunnlag om byens kulturminner og kulturmiljøer.
 - Digitalt kulturminneregister med georefererte kart der alle kjente kulturminner og kulturmiljøer er beskrevet og verdivurdert i tråd med nasjonale føringer. Kulturminneregisteret oppdateres kontinuerlig mot feil og mangler og danner bærebjelken i en kunnskapsbasert kulturminneforvaltning, formidlingsarbeid og i plan- og byggesaksprosesser der juridisk vern av enkelt minner skal vurderes.
 - Utdypende bydelsvis- og tematiske rapporter med historiske oversikter
2. En handlingsdel med aktiviteter og tiltak for å stimulere til interesse for og kunnskap om kommunens kulturminner slik at de kan bli en ressurs i en bærekraftig byutvikling.
3. Anbefalt tillegg i generelle bestemmelser til Kommuneplan for Sandnes som skal sikre et kontinuerlig oppdatert kunnskapsgrunnlag og en kunnskapsbasert kulturminneforvaltning

Postkort sendt fra Sandnes til slektninger i Amerika i mellomkrigstiden, med påskriften «Synes du ikke at dette er en vakker by?» Stolte innbyggere er byens viktigste ambassadører og omdømmebyggere. Stolte innbyggere gir konkurransefortrinn. En attraktiv og vakker by, med et historisk særpreg som gjør oss stolte, er et mål for kulturminnepolitikken i Sandnes.

INNLEDNING

Sandnes er en storkommune med mange lokalsamfunn med ulikt særpreg og historie. Stedenes kulturminner gir ankerfeste for de lokale fortellingene. Når kulturminner blir tatt godt vare på styrker de stedenes attraktivitet for de som bor der, for de som ønsker å investere der og for de som kommer på besøk. Sandnes sentrum er hovedsentrum i storkommunen som er et historisk viktig regionalt knutepunkt, tuftet på stolte handels-, håndverks-, industri- og landbrukstradisjoner. Mangfoldet av kulturminner er vitnesbyrd som forteller historien om hendelsene og den innovative kraften som ga grunnlaget for bysamfunnet Sandnes. Kulturminnene utgjør en bærekraftig ressurs i by- og stedsutviklingen og gir bolyst og byliv.

Den endelige beslutningen om å ta vare på kulturminner avgjøres oftest lokalt – av eierne – ikke gjennom planer og politiske vedtak. Sandnes er en ung by full av innflyttere, fra inn- og utland, der få kjenner kommunens stolte historie og kulturarv. Formidling av kunnskap om byens kulturminner og deres potensial blir derfor viktig for at eiere skal fatte gode beslutninger til beste for sitt kulturminne og til beste for byens framtid.

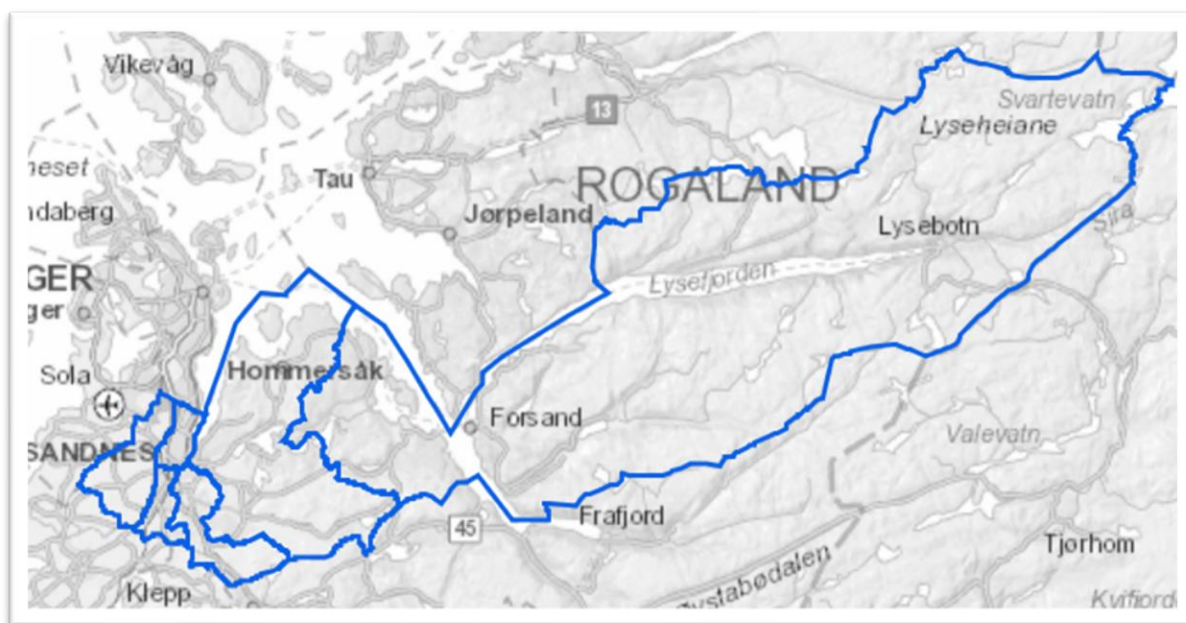
Kulturminneplanen vektlegger kunnskapsoppbygging, kunnskapsformidling, innbyggerinvolvering og samskaping for å fremme kulturminner og kulturmiljøer som en ressurs i by- og stedsutviklingen. Et av målene må være å snu den uheldige utviklingen som har gjort at Sandnes kommune ligger i tetsjiktet nasjonalt når det gjelder tap av kulturminner. Tapet har vært på over 60 % i enkelte bydeler siden første generasjon kulturminneplan ble vedtatt i 1991.

Kulturminner er en viktig samfunnsinteresse med stor aktualitet

- «Kulturminnepolitikken – en del av klima- og miljøpolitikken», slik innleder den siste stortingsmeldingen om «Nye mål i kulturminnepolitikken» (St.meld. nr. 16 (2019–2020), vedtatt 16.06.20). Synet på, og forståelsen av, kulturarvens verdier og betydning for samfunnet endrer seg i takt med samfunnet selv. I de senere år har det vokst fram en erkjennelse av at kulturminnevernet ikke bare er viktig i seg selv, men også i et større bilde, sett i et sirkulært bærekraftperspektiv. Det gjelder de enkelte kulturminners klimaavtrykk, og det gjelder sammenhengen mellom kulturarv og naturarv, som kommer til uttrykk i ulike typer kulturlandskap.
- Både av hensyn til klima, ressursbruk og økonomi vil det være samfunnsnyttig å legge til rette for gjenbruk og istandsetting av kulturminner og kulturmiljøer, som en del av en satsing på sirkulær økonomi – der målet er å utnytte alle ressurser best mulig. Vern gjennom bruk er derfor fortsatt et viktig prinsipp for en bærekraftig kulturmiljøforvaltning.
- Det er gjort flere undersøkelser på feltet, og konklusjonen er at ny bruk av eldre bygg selv med moderate (og antikvarisk akseptable) energitiltak gir et bedre klimaregnskap enn sanering og oppføring av nye lavutslippsbygg – også i et livsløpsperspektiv.
- Bruk og gjenbruk av kulturminner er bærekraftig. Ved å ta i bruk våre kulturminner kan Sandnes bidra til å konkretisere flere av FNs bærekrafts mål, og samtidig styrke byens attraktivitet, identitet og konkurransekraft.
- Eldre bebyggelse og bystrukturer vurderes som ressurser i en sirkulær økonomi. Å ta vare på våre kulturminner vil både styrke stedenes bokvalitet og Sandnes sin økonomiske bærekraft. Kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap utgjør viktige opplevelseskvaliteter for de daglige brukerne, men er også til glede og nytte for blant annet reiselivet og for friluftslivet.
- I urolige tider med usikker framtid gir kulturminner tilhørighet, identitet og trygghet. Denne egenskapen ved kulturarven trer særlig tydelig fram i strategisk krigføring der viktige kulturminner blir terrormål som et ledd i å svekke fienden, jamfør krigen i Midtøsten.
- I økonomiske nedgangstider stilner nybyggaktiviteten. I påvente av bedre tider er det å istandsette våre kulturminner ofte en økonomisk overkommelig måte å heve stedenes attraktivitet på. Samtidig vil istandsetting være en viktig forberedelse til en ny vekstperiode, der vakre og velholdte kulturminner vil inngi tillitt og gi konkurransefortrinn i jakten på nye etableringer.
- Enkeltminner, kulturmiljø og kulturlandskap er kilde til kunnskap. De representerer «kunnskapsbaser» om hvordan samfunnets og naturens ressurser har blitt brukt og er gjensidig påvirket gjennom generasjoners bruk under ulike forhold. En kunnskap som bl.a. kan få betydningen for bevaring av biologisk mangfold og bærekraftige levemåter.
- Kulturminner er kilde til historisk kunnskap som vi kan ta i bruk på ulike måter når vi planlegger for en ukjent framtid og vil kunne lære oss noe om årsakssammenhenger. For eksempel er endringer i samferdsel og kommunikasjon den faktoren som har påvirket byutviklingen mest gjennom historien, helt fra den første sjøferdsel og kai, til vår tids

omlegging av E39 og RV 44. Dette kan vi anta også vil fortsette å skje framover, når bærekraftig transportplanlegging og kommunikasjon tar i bruk ny teknologi.

- Mange eldre bygninger er oppført med materialer som har god kvalitet, med lang levetid og som lar seg vedlikeholde. Dette er klimavennlige egenskaper. Vektlegging av sirkulær økonomi understreker betydningen av kunnskap og ferdigheter knyttet til tradisjonelle materialer og tradisjonelt håndverk. Slik kunnskap er viktig for både å kunne vedlikeholde gamle bygninger, men også viktig som en del av en generell teknologisk kunnskapsutvikling.
- Kulturmiljø og kulturlandskap er ikke fornybare ressurser. Tap av kulturminner betyr tap av opplevelse og bruk, men også kunnskap. Hver generasjon vil stille sine egne spørsmål. Selv om vi dokumenterer så godt vi kan, vil vi aldri kunne forutse alle spørsmål som kommende generasjoner ville ønsket å stille.

Storkommunen Sandnes er i dag inndelt i 6 bydelsområder. De kulturhistoriske kunnskapsgrunnlagene er tilpasset de tretten gamle bydelene samt tidligere Forsand kommune. Disse utgjør dagens valgkretser.

STORKOMMUNEN SANDNES – HISTORISK UTVIKLING

Storkommunen Sandnes ble opprettet i 1965 av de tidligere kommunene Høyland herred, Sandnes

by (fra 1860), det meste av Høle og den delen av Hetland som lå øst for Gandsfjorden – dvs. Riska. I 2020 kom tidligere Forsand kommune med, unntatt et område nordvest i Lysefjorden som gikk inn i Strand. Forsand og Høle hadde også før 1965 mye felles «kommunehistorie».

Sandnes har fra 1965 vært en stor kommune, både i utstrekning og i folketall. Med sine 78 439 innbyggere (2020) er Sandnes Norges 11. største kommune. Natur og næringsgrunnlag er variert. En variasjon som avspeiler seg i kulturarven.

Kulturgeografisk berører kommunen fire karakteristiske landskapstyper. Slettelandet i vest er del av Låg-Jæren. I øst møter det kupert he- og dallandskapet på Høg-Jæren fjordlandskapet i Ryfylke. De tettbebygde områdene innerst i Gandsfjorden, i tilknytning til byen Sandnes, ses i sammenheng med stavangerregionens by- og tettbebyggelse. Det er langs denne sentrale akse utbyggingspresset har vært sterkest. Det er her tapene av registrerte kulturminner har vært størst.

Fjordbygdene

Høgsfjorden er den sørligste av «Ryfylkefjordene», der Høle og Forsand ligger sentralt på hver sin side, i «fjordkrysset» med Lysefjorden. Høle og Forsand har nære historiske bånd. I 1842 ble Forsand og Høle skilt ut fra Strand som eget herred. Selv om Forsand ble eget herred i 1870 hadde Høle og Forsand felles prest, lensmann og lege helt fram til storkommunen Sandnes ble opprettet i 1965.

Ytterst i Høgsfjorden ligger Riska – historisk sentralt plassert i fjordlandskapet rundt Stavanger. Administrativt og næringsmessig har da også båndene til Stavanger vært sterke. Riska var del av Stavanger sin omegnskommune Hetland til 1965. Men den gang sjøen var viktigste framkomstvei lå Stavanger med sitt marked sentralt for Høle og Forsand også.

De aller fleste kulturminnene her er knyttet til primærnæringene med en blanding av jordbruk og fiske som basis. Nesten alle kulturminner som har bakgrunn i sjøbruksmiljø (i tidligere Sandnes storkommune, fram til 2020) finner en i Høle og Riska. Håndverk som attåtninger har vært viktig. Fjordbygdene har også noen få industriminner – hovedsakelig i Hommersåk. Et bilde som endres med Forsand sin inntreden og bidrag av kulturminner knyttet til elektrisitetens historie, bl.a. med kraftstasjonen på Flørli fra 1918.

Landskapet er ofte kupert og oppbrutt og brukene små. Karakteristisk for byggeskikken er de jevnt over små dimensjonene. Både heimahus og driftsbygninger er mindre hus. I tillegg finner en her mange små hus i gardstunet – som eldhus, vedhus, hønsehus m.m. Området har et markert innslag av tidlig fritidsbebyggelse. Og mange av fiskerbondens småbruk har fått et forlenget liv som feriested.

Håheller i Lysefjorden. «Håheller har ei sentral og spektakulær plassering i kulturlandskapet i Lysefjorden. Gjennom eit samarbeid mellom Fortidsminneforeininga avd. Ryfylke og eigaren har det sidan hausten 2018 gått føre seg eit restaureringsarbeid på staden. Første resultatet er gjenreising av løa.» Kilde: Kulturminneplan for Forsand. Foto Rune Idsøe

Høg-Jæren med Høylands Fjellbygd

Dette er «... landsdelen innenfor Jæren og sønnenom fjordene» (ifølge Turistforeningen 1934). Det er todelt. I øst ligger Høylands Fjellbygd – karakterisert av et åpent heilandskap der de fleste brukene har hatt lite dyrkbar jord, men desto større fjellvidder med rikelig tilgang på beite. Fjellbygda er velegnet for sauehold. Kulturlandskapet er preget av beitkultivering for melkeproduksjon og sauedrift gjennom mange generasjoner. Gårdsbebyggelsen er jevnt over mye fornyet. Mot vest overtar et fruktbart, intensivt dyrket jordbrukslandskap med sammenhengende åkre og sentrale store gårdsbruk, som Høyland prestegård og Austrått. Kulturmiljøene speiler større gårdsbruk.

Jæren

Topografisk danner Gandsfjorden og dalen i fortsettelsen av denne sørover, et skille mellom det kupert heil-, dal- og fjordlandskapet i øst og det lave slettelandet i vest. De lavere delene av Høyland tilhører Jæren. Her har jordbruket stått og står fortsatt sterkt. Kulturminner knyttet til landbruket dominerer. Gårdsbrukene her er større, noe som gir seg utslag i større heimahus og driftsbygninger, men dette bildet er selvsagt ikke entydig. Høyland har lange industritradisjoner. I områder som grenser opp mot tettstedet Sandnes og på Figgjo, som grenser opp mot Høylands Fjellbygd, ble det etablert en betydelig industri på slutten av 1800-tallet – som fortsatte langt utover 1900-tallet.

Sandnes

Sandnes var strandstedet til Høyland. Bosettingen langs stranda er kjent fra midten av 1600-tallet. Fra 1708 er stedsnavnet festet på et kart. Strategisk beliggenhet innerst i Gandsfjorden er basis for bydannelsen Sandnes i 1860 – et knutepunkt mellom Jæren, Stavanger og «fjordane» dvs. Ryfylke og Hardanger. Her foregikk et livlig varebytte med jordbruksvarer fra Jæren, trevarer fra «fjordane» og sild. Sandnes var «Jærens uthavn».

«Jærens uthavn» er med på sjøkart over kysten langs Rogaland datert 1708. Utsnitt av kart tegnet av Rasmus Luell. [Mitt.kart | Kartverket.no](http://Mitt.kart/Kartverket.no).

Med utgangspunkt i dette varebyttet, støttet av en stor fraktskuteflåte, vokste handels- og industribyen innerst i Gandsfjorden fram. Jordbruket spilte fra første stund en sentral rolle i dette bytteforholdet og fortsatt er jordbruket viktig i Sandnes. Sandnes har ofte vært blant pionerne i landets industriutvikling på 1800- og 1900-tallet. Også på jordbruks- og hagebruksfronten kan Sandnes-bygdene vise til

foregangsmenn og institusjoner i førstelinje på landsbasis.

Tettstedet Sandnes utviklet seg fra midten av 1800-tallet med et differensiert næringsliv med handel og industri. Som en konsekvens av dette, vokste det fram en bymessig bebyggelse med villaområder i utkanten. Det er i områdene rundt bunnen av Gandsfjorden en naturlig nok finner de fleste minnene fra handel og industri – og bosetting uten direkte næringstilknytting. Det er i sentrum, og i de sentrumsnære områdene, de fleste yngre kulturminnene som er vurdert i planen befinner seg.

strategiske målet for kulturminnepolitikken som ble lagt fram i St.meld. nr. 16 (2004–2005) Leve med kulturminner.

Regjeringen utvikle indikatorer og andre relevante styringsdata for å kunne følge utviklingen og måloppnåelsen. I utviklingen av indikatorene vil det bli lagt særlig vekt på å synliggjøre sammenhengen med bærekraftmålene.

STATUS KULTURMINNER I SANDNES

Pr. februar 2022 er det i kommunens kulturminneregister for Sandnes, inklusiv Forsand, registrert 2127 kulturminner med verdi. Av disse gjelder 1643 hus. i kulturminneregisteret inngår 39 vedtaks- og forskriftsfredete kulturminner og to listeførte kirker (Høyland og Høle). Status som fredet innebærer at Riksantikvaren skal uttale seg før det fattes vedtak som innebærer inngrep og endringer i husene. Fylkeskommunen forvalter de listeførte kirkers omgivelser.

Ved gjennomgangen av det gamle Kulturminneregisteret ble 264 objekter vurdert å ikke lenger ha tilstrekkelig verneverdi til å inngå i registeret. I tillegg kommer 75 objekter med liten egenverdi, men der betydningen for miljøet er under vurdering. De fleste av disse er del av en hensynssone. I tallgrunnlaget for tabellene inngår bare stående kulturminner med avklart verdi – foruten oversikten over verdifulle kulturminner som er tapt. 634 kulturminner er tapt. Sett ut fra bestanden som er vurdert i tidligere kulturvernplaner utgjør samlet tap 31 %. Det er stor forskjell i hvordan tapene slår ut mellom bydeler og mellom ulike kulturminnekategorier (se Kategorier kulturminner).

	Samlet	Forsand	Austrått	Bogafj.	Figgjo	Gandal	Hana	Høle	Lura	Malmh.	Riska	Sandve	Stangel.	Sviland	Trones
Står	2127	169	89	13	80	80	200	335	107	76	232	53	75	80	538
Tapt	634	32	36	7	16	36	76	83	36	42	82	11	35	35	107
Tap%	31 %	16 %	43 %	58 %	23 %	59 %	37 %	26 %	42 %	66 %	35 %	35 %	51 %	39 %	21 %

Tallgrunnlag des. 2021.

Tabellen over viser kulturminner i registeret fordelt på bydeler. Tapsprosenten tar utgangspunkt i tidligere registreringer (SEFRAK) og kulturminner lagt til ved tidligere kulturminneplaner (1991, 2006 for Sandnes). Nye registreringer er trukket fra. Den er ikke direkte sammenlignbar med Riksantikvarens undersøkelser (MOV 2002–2017) som har et begrenset utvalg (hus før 1900). Tapsprosenten angir en trend. Om vi holder andre typer minner og ruiner utenom og bare ser på hus, blir tapsprosenten 33 % (35 % for Sandnes). Det reelle tapet er enda større, da sterkt endrede bygninger ikke er talt med (de er tatt ut av Kulturminneregisteret)

Mange fortellinger er knyttet til Falsens gate 26. Huset er tegnet 1911-12 av Ragnvald Kluge, en av de første sandnesarkitektene. Byggherre var Lars Øglænd. Som sønn til Jonas Øglænd var Lars en av pionerne i å bygge opp Øglænd-bedriftene. Firmaet Jonas Øglænd utviklet hjørnesteinsbedrifter innen flere felt og var arbeidsplassen til mange i Sandnes gjennom nært 100 år. Hageanlegget sto Peder Sandved for. Han var sentral for Sandes' høye renommé innen gartneri- og planteskolefaget. (Digitalt museum JÆØF3558)

Hovedbygningen på Skeiane, lensmannsgård i flere perioder. 1700-tallshuset ble fredet i 1923.

Status kulturminner i Sandnes sett ut fra nasjonale mål

Sandnes ligger i det øvre sjiktet på landsbasis nå det gjelder tap av kulturminner fra nyere tid.

Et av de nasjonale målene for kulturminner for perioden fram til 2020, knytter seg til nasjonalt resultatmål 1: "Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller, skal minimaliseres. I dette lå det videre at innen 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 % årlig. (St.meld. nr. 16 (2004–2005) *Leve med kulturminner*).

Fra 2002 har Sandnes vært en del av Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram (MOV) *Verneverdige kulturminner i utvalgte kommuner*, som måler bestandsutviklingen i 18 kommuner i femårsintervaller (fra 2012 10 kommuner). Akkumulert tap i Sandnes var 41 % i 2017 (MOV 2017), med unntak for Kautokeino har Sandnes det største samlede tapet blant de undersøkte. Av de gjenstående hus i Sandnes var 9 % truet, av disse 2 % sterkt truet.

KULTURMINNEPLANENS MÅL

Kulturminneplanen skal utdype og styrke kunnskapsgrunnlaget knyttet til politikken gitt i:

- Kommuneplan for Sandnes 2019 – 2035 Samfunnsdel
- Kommuneplan for Sandnes 2019 – 2035 Arealdelen
- Kommunedelplan for Sandnes sentrum 2018 – 2035 Arealdelen
- Kommuneplan for Forsand
- Kulturminneplan for Forsand 2019 – Planen videreføres
- Reiselivsstrategi for nye Sandnes
- Regionalplan for Jæren og Søre Ryfylke

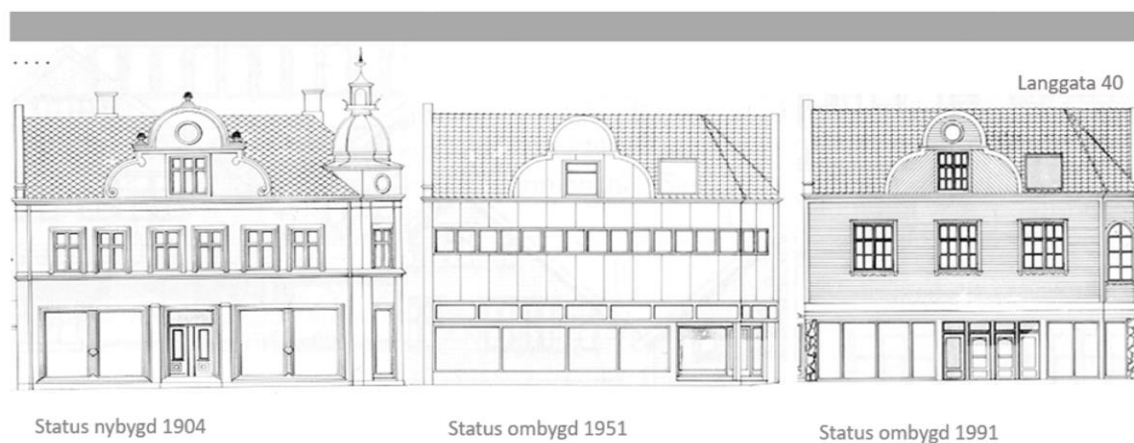
Kulturminneplanen skal bidra til å konkretisere følgende nasjonale mål lokalt:

- Noreg som attraktiv kulturdestinasjon (Kulturdepartementet og Nærings- og fiskeridepartementet 2019)
- Nye mål for kulturminnepolitikken, Engasjement, bærekraft og mangfold. St.meld. nr. 16 (2019-2020)
- Kulturens kraft. Kulturpolitikk for framtida. Stortingsmelding nr. 8, 2018 – 2019 Strategi for kultur og reiseliv.

VISJON

«Dagens arkitektur og byrom er morgendagens kulturminner og kulturmiljøer» er valgt som visjon for kulturminneplanen. Visjonen bygger videre på lokale, regionale og nasjonale mål om å utvikle bærekraftige byer og steder med utgangspunkt i stedenes særpreg og identitet. Visjonen peker på en helhetlig og kontinuerlig byutvikling som viser respekt for kulturarven – der nye tiltak viser hensyn til denne og gis en kvalitet som står seg over tid. Den peker på at kulturminner ikke lengre kun er gamle bygg. Operaen i Oslo som åpnet i 2008 er allerede fredet av Riksantikvaren. Det yngste kulturminnet i kulturminneregisteret i Sandnes, Vitenfabrikken, ble bygget samtidig. De eldste kulturminnene er fra 1600-tallet.

Ikke mangel på vilje men kunnskap.....

Langgata 40 i tre stadier. Huset i midten viser huset etter fasadeendring i 1951. På 1990-tallet ønsket eieren av Langgata 40 å rehabilitere fasadene tilbake til historisk utseende. Resultatet ble slik som vist på illustrasjonen til høyre. Men dersom eieren, arkitekten og kommunen hadde hatt kunnskap, ville resultatet blitt slik det er vist til venstre.

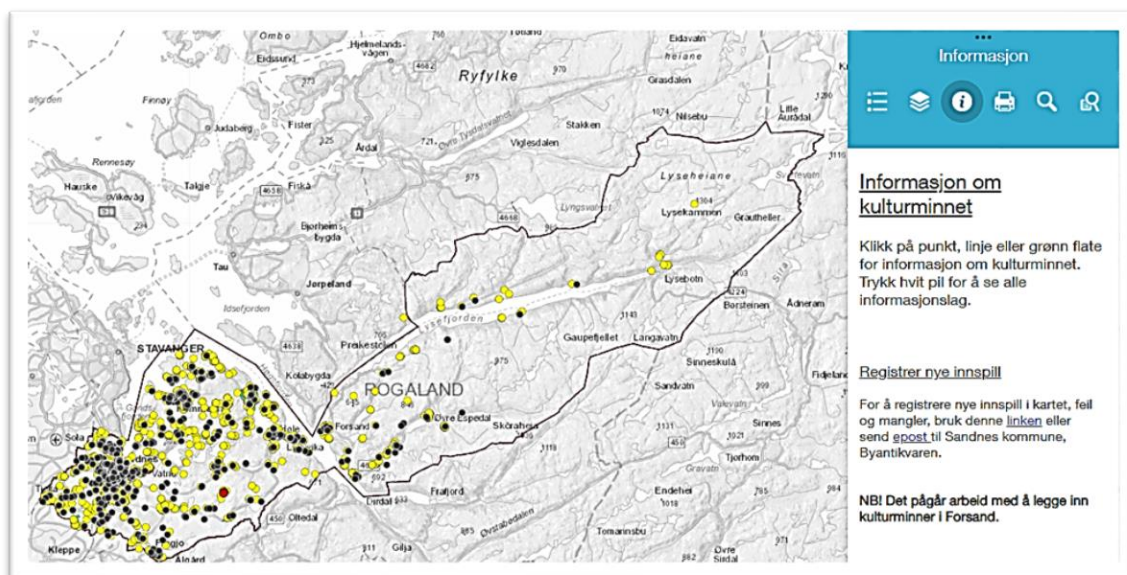

Det står ofte ikke på penger, men manglende kunnskap, og er årsaken til at kunnskapsformidling skal danne grunnmuren i kulturminnepolitikken i Sandens.

Langgata 40 fotografert i byjubileumsåret 1935.

TRE DELT KULTURMINNEPLAN

DEL 1 KUNNSKAPSGRUNNLAG

Utdrag fra kommunens Kulturminneregister ([Kulturminner i Sandnes kommune \(arcgis.com\)](#)). Svarte prikker viser tapte kulturminner og gule prikker viser verneverdige kulturminner. Forsand sine kulturminner er i ferd med å legges inn i registeret og er derfor mangelfullt illustrert i dette utdraget.

Kulturminneplanens kunnskapsgrunnlag inneholder følgende:

- Digitalt kulturminneregister med georefererte kart der alle kjente kulturminner og kulturmiljøer er beskrevet og verdivurdert i tråd med nasjonale føringer.
- Utdypende bydelsvise rapporter
- Tematiske rapporter
- Historiske oversikter

Digitalt kulturminneregister

Et kontinuerlig oppdatert kulturminneregister danner bærebjelken i en kunnskapsbasert kulturminneforvaltning. Det utgjør kunnskapsgrunnlaget i plan- og byggesaksprosessene, der juridisk vern av enkeltminner skal vurderes.

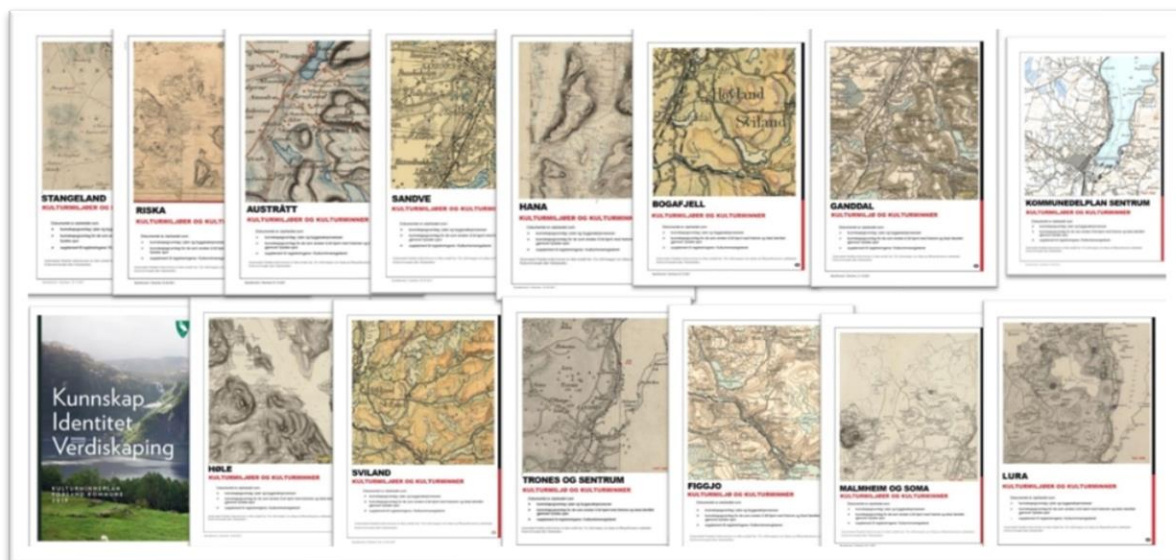
Kulturminneregisteret har både en saksbehandlerversjon som er samkjørt med Kommunekart Proff, kommunens saksbehandlerverktøy, og en publikumsversjon lett tilgjengelig fra kommunens hjemmeside for aktørene i byutviklingen. Publikum gis mulighet til å gi innspill om feil og mangler. Dette vil bidra til å styrke kvaliteten av registeret da mye viktig lokalhistorisk kunnskap sitter i hodene på folk og ikke i bøker. Det skal etableres egne rutiner for å følge opp publikumsinnspill, og gi disse en kulturminnefaglig vurdering. Ved behov for oppdatering gjøres dette fortløpende. Kunnskapsgrunnlaget vil dermed aldri gå ut på dato.

Tidligere oversikt over kulturminner, basert på registreringer fra slutten av 1970-tallet, er «ryddet» for mindre viktige kulturminner samt supplert med kulturminner fra perioden 1900 fram til dags dato. Samtlige kjente kulturminner og kulturmiljøer er lagt inn i det nye digitale kulturminneregisteret, beskrevet og verdivurdert i tråd med nasjonale føringer.

Kulturminneregisteret inneholder nå kun verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som kan være aktuelle for juridisk vern gjennom plan- og bygningsloven, dersom politiske vedtak tilsier dette.

Kulturminneregisteret utgjør dermed et viktig kunnskapsgrunnlag i plan- og bygningslovprosessene der juridisk vern av kulturminner skal veies opp mot andre viktige samfunnsinteresser.

Bydelsvise rapporter

At Sandnes er stor en stor kommune betyr også at den har mange lokalsamfunn med ulike historiske fortellinger. Sandnes kommune forvalter en kulturminnearv med utspring i ulike landskapstyper og bruk av ressurser. Det er viktig å se kulturminnene i den rammen de hører hjemme i. Den geografiske og kulturhistoriske sammenhengen kulturminnene forstås og vurderes ut fra er beskrevet i de enkelte bydelsrapportene.

Ved å gi planen en geografisk forankring i bydelsrapportene imøtegår nasjonalt mål om at «Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø». Her er det søkelys på de nære kulturmiljøene, samtidig som publikum inviteres til tilbakemelding gjennom Kulturminneregisteret. Geografisk forankring er også viktig for å følge bestandsutviklingen over tid, i sammenheng med målet om å sikre et mangfold av kulturmiljøer som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.

De bydelsvise rapportene er et godt grunnlag for de mer detaljerte stedsanalysene som kreves på prosjektnivå ved større tiltak. Jf. *Bymessig fortetting på jærsk*: Regionalplan for Jæren og Søre Ryfylke sin veileder om stedsforming, bokvalitet og uteområder. Kommunedelplan sentrum (Sentrumsplanen) har fått et særskilt helhetlig kulturhistorisk kunnskapsgrunnlag da planen berører kommunens sentrale kulturmiljøer. Kunnskapsgrunnlaget er tilrettelagt som et praktisk oppslagsverk for de ulike beslutningstakerne i sentrumsutviklingen.

Bydelsrapportene (dagens valgkretser) er bygd opp etter følgende struktur:

- Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta:
- Kart over registrerte kulturminner
- Naturgrunnlag og kulturlandskap
- Historie og næring (Administrative forhold, Gårdene, Fiske/Andre næringer, Ferdsel, mm) hus, m.m.)
- 2. verdenskrig
- Presentasjon av kulturmiljøer
- Registeroverdikt med nøkkeltall
- Kilder

Tematiske rapporter

Det er utarbeidet tematiske kunnskapsgrunnlag for utvalgte aktuelle tema:

- Kulturminner fra 2. verdenskrig
- Historiske byrom
- Kulturminner etter tegl- og potterivirksomheten
- Tidlig turisme og reiseliv

Kulturminner fra 2. verdenskrig

Rapporten bygger på feltregistreringer 2015 og omhandler okkupasjonsmaktens bygninger og andre installasjoner fra krigen 1940–45. Den har innledning om krigsårene og Sandnes rolle for Festung Stavanger. Deretter følger en geografisk presentasjon av de registrerte kulturminnene. Disse er også med i bydelsrapportene.

På sporet etter Gamlaverket, Sandnes teglverk

Gjennom en periode på litt over 200 år har 11 teglverk (fordelt på syv bedrifter) og minst 15 potteribedrifter satt sitt preg på næringsliv og landskap innerst i Gandsfjorden.

«Leirvareindustrialderen» ble innledet med privilegiebrevet til *Gamlaverket* på Trones i 1782 og avsluttet da Gann-Graveren innstilte ved årsskiftet 1994/1995. Historien om teglverk og potterier står fortsatt sterkt i fortellingen om Sandnes industrihistorie, men de fysiske sporene er få. Selv etter registreringen på 1980-tallet har tapet av leirvareindustriens kulturminner vært så høyt som 65 %. Det har blitt en oppfatning av at det bare er gauken på kommunevåpenet som er igjen. Rapporten oppsummerer potteri- og teglverkhistorien, hva slags type minner som tross alt finnes.

Historiske byrom. Historiske møteplasser i Sandnes

Sandnes har historiske byrom som kan knyttes til mange faser av historien. Byrom er her tolket i vid forstand og gjelder møteplasser under åpen himmel – fra parker til brygger. Det er meningen å følge opp med en gjennomgang av møteplasser under tak. Dette er miljøer med sterk tilknytting til kommunens identitet og fellesskapets historie. De har ofte vært strukturerende for steders utforming og bruk. Rapporten har en innledning om typer byrom og en presentasjon av aktuelle kulturmiljøer.

Sandnes til forlystelse – Tidlig turisme og friluftsliv

Behovet for avkobling fra arbeid og byliv, «ferie på landet», har vokst i takt med urbaniseringen fra siste del av 1800-tallet. Nærheten til Stavanger og naturskjønne omgivelser gjorde særlig bygdene i Riska, Høle og Forsand attraktive i fritidssammenheng. Friluftslivet med byfolk skal ha begynt med bryggedans og «skovball» i form av dagsturer med båt. Ved århundreskiftet var det etablert skikk at byfolk ferierte på landet ved å leie seg rom på gårdene – såkalt «landligge». De første hyttene kom før første verdenskrig og var forbeholdt de velstående. Etter hvert kom bredere lag av befolkningen med. Det er mange historier knyttet til friluftslivet i Sandnes-bygdene. Den økonomiske betydningen for «de innfødte» og kulturutvekslingen by–land var ikke uvesentlig. Søndagsturer inn Lysefjorden sto tidlig på programmet, og turistferdselen på fjordene var en pådriver for rutebåttrafikken. Arbeiderbevegelsens feriehem forteller om kampen for sosiale rettigheter og en pådriver for ferielovene. Det er et viktig tema og fritidsbebyggelsen har satt mange spor.

Historiske oversikter

Det er utarbeidet følgende historiske oversikter

- Samferdselshistorie
- Vannveiene
- Historiske kart

Ferdelsårer i Sandnes–Landeveiene, en historisk oversikt

Ferdelselshistorien er viktig for å forstå historien og stedene fysiske utforming, for å kunne lese de historiske lagene. Veinettet er en grunnleggende historisk struktur som forteller om bruken av landskapet og sammenhenger i tid og rom. Denne rapporten tar derfor veiutbyggingen i Sandnes vei for vei, kronologisk og geografisk.

Vannveiene – Elver og bekker i Sandnes

Naturressursen vann har vært avgjørende for bosetting og næringsliv – om det gjelder gammeldags jordbruk eller nyere industri. Kraften i bekker og elver har vært utnyttet siden middelalderen. Historien om Storåna speiler for eksempel det store skiftet i bruk og holdning til et vassdrag under utformingen av bylandskapet i Sandnes – fra livgivende drikke- og jordbruksvann, industriens kraft- og produksjonsvann, som avfallstransportør og kloakkåre – til å se vassdraget som et verdifullt natur- og miljøskapende element for rekreasjon og opplevelse. Samtidig er vassdragene en naturressurs som menneskene i Sandnes-bygdene selv har gjort store endringer i – enten det gjelder å få det bort fra myrer og vann for å kunne dyrke, eller det gjelder å samle det i magasiner for å utnytte kraften.

Dagens landskap i Sandnes rommer mange fortellinger om vann. Rapporten gir en oversikt over de viktigste vassdragene og bruken av dem.

Gamle kart forteller

Gamle kart og flyfoto utgjør en verdifull og spennende del av det historiske kunnskapsgrunnlaget. Selv de eldste kartene gir informasjon om terrengformer, landskap og vegetasjon, bosetting, samferdsel til lands og til vanns og stedsnavn. Historiske kart representerer samtidig et tidsvitnes oppfatning av et sted – fryst fast. Samlet gir kart fra ulike tider bilder av historisk utvikling over tid.

I dette heftet er historiske kart over Sandnes og omgivelsene samlet. Etter en generell innledning om kartleggingens historie, med vekt på Sandnes og regionen, presenteres kartene med kort beskrivelse, presentasjonsbilde og kildehenvisning.

Utsnitt av det eldste veikartet fra Jæren er tegnet av Claus Harthvig Worsøe i 1816. Kartet viser den nye hovedveien (Postveien eller Kongeveien) fra Stavanger til Jæren og en planlagt trasé for det som senere ble Kvernlandsveien/Vagleveien. Det er et kart med mye informasjon. Utsnittet viser strekningene gjennom dagens Sandnes. Enkle symboler forteller om gjestgiveri, postgård, ekserserplass og angir kvaliteten på broer og tilstøtende veier. Sandnes første teglverk er med. Kartet illustrer godt at den nye hovedveien ikke prioriterte å gå innom strandstedet Sandnes, her er det stiplede «ridevei». Den rette strekningen som går over Troneshøyden kalles ennå Postveien. Worsøes kart illustrer hvor mange historiefortellinger som kan ligge i gamle kart. (Kilde: Statsarkivet i

«Se framover» og «Aldri glemme» er uttrykk som gjerne tas fram når vi markerer okkupasjonsårene 1940–45. Fotografen har så treffende fått dette fram fra frigjøringsdagene i 1945 på Rådhusplassen. I forgrunnen passerer tyske soldater, men ingen bryr seg lenger. Oppmerksomheten er vendt en helt annen vei, til det som sies fra den gjenvunne frie talerstolen på byens nye flotte rådhus. Rammen om begivenheten er viktige kulturminner i dag. De er med å forankre fortellingen om krigen til dagens bylandskap – Rådhuset bygd 1938-41, Frelsesarméen/Folkets hus fra 1913, brannstasjonen fra mellomkrigstid, Sykehusparken og «talerommet» Rådhusplassen i seg selv.

«Kulturarven er veiviseren på veien mot en ukjent framtid og referansepunktet til fortiden. Uten slike rettesnorer blir samfunnet svekket og smuldret opp»

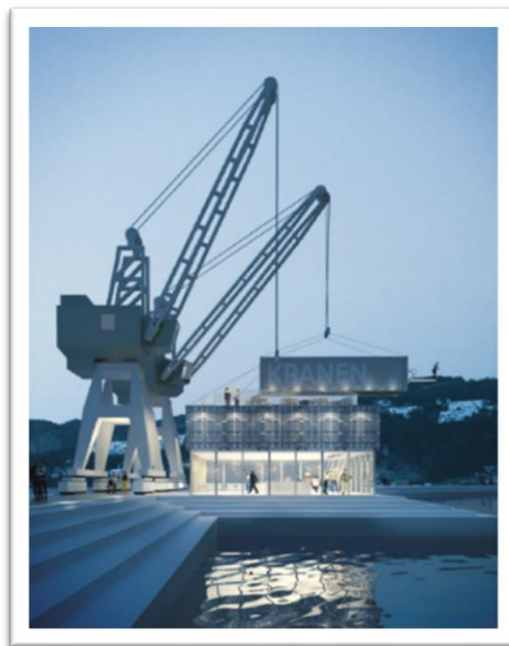
Wangari Maathai, vinner av Nobels fredspris 2007

DEL 2 HANDLINGSDEL

Handlingsdelen beskriver konkrete aktiviteter for å nå mål samt tiltak på tvers som styrker kulturminner som ressurs for å fremme attraktivitet, byidentitet og konkurransekraft. I tillegg gis det konkrete anbefalinger til endringer i generelle bestemmelser av Kommuneplan for Sandnes 2019 – 2035, Kommunedelplan for Sandnes sentrum 2018 – 2035 samt Kommuneplan for Forsand for å sikre en kunnskapsbasert kulturminneforvaltning.

Aktiviteter og tiltak for å nå mål:

1. Videreføre Sandnesløftet: Prosjektet skal fremme attraktivitet, byidentitet og konkurransekraft gjennom kunnskap om kulturminner og ta disse i bruk som en ressurs i byutviklingen. Strategien har søkelys på byens utseendemessige kvaliteter, attraksjoner, bred involvering, kunnskapsdeling og helhetstenking. Har et særlig fokus på næringslivets behov og hvordan fortette med respekt for kulturarven og byens identitet. Prosjektet er en videreføring av strategien Sandnesmodellen, som er forankret i gjeldende kulturminneplan, vedtatt i 2006. En arkitektur- og byformingsstrategi inngår i Sandnesløftet.
2. Sette søkelys på å videreføre historiske navn som identitetsmarkører for byidentitet i navnesaker: slik som gatenavn og nye bydeler.
3. Øke fokus på kulturhistorisk skilting for å styrke kunnskap og bevissthet om byens historie.
4. Utvikle opplegg for kunnskapsformidling om Sandnes og bydelenes historie og særlige identitet.
5. Gå i dialog med regionsmuseene for å drøfte hensiktsmessig arbeidsfordeling i formidlingsarbeidet samt samspill og sammenkobling av historiske bildedatabaser med kulturminneregisteret.
6. Legge inn Forsand sine kulturminner i Kulturminneregisteret på samme nivå med øvrige bydeler i Sandnes.
7. Sikre at kulturminneplanens kunnskapsgrunnlag er formidlet godt ut til aktørene i byutviklingen, skolene mm.
8. Videreføre og styrke tilskuddsordningen for ved istandsetting av kulturminner – viktige såkornsmidler for å fremme kvalitetsrehabiliteringer hos private.
9. Utvikle gode praktiske veiledere i arkitektur og byggeskikk til bruk i saksbehandlingen og til bruk for private tiltakshavere og konsulenter som ledd i å styrke byens utseendemessige kvaliteter.
10. Tilpasse Kulturminneregisteret til Askeladden, Riksantikvarens nasjonale database, og andre relevante nasjonale kunnskapsdatabaser.
11. Sette søkelyset på grønne kulturminner, kulturlandskap og landbrukets kulturminner.
12. Ta i bruk kulturminneplanens kunnskapsgrunnlag i oppfølging av regjeringens strategi for kultur og reiseliv lokalt: Strategi for kultur og reiseliv – Noreg som attraktiv kulturdestinasjon.

13. Sikre at kunnskap om kulturarven blir gjort tilgjengelig for alle. Følge opp med å sikre et godt samspill mellom frivillig sektor, byantikvar, regionmuseene og kulturavdelingen for å fremme formidling av kunnskap om kulturarven lokalt til kommunens innbyggere, og å jobbe for gode formidlingsopplegg til barn og unge. Støtte opp om det frivillige engasjementet blant lokale historielag og interesseorganisasjoner.

Økonomiske konsekvenser - Handlingsdel

De foreslåtte aktivitetene i handlingsplanen inngår i utgangspunktet som en del av de ulike virksomhetsområdenes vanlige drift, og finansieres over driftsbudsjettet. Ved behov for tilleggsfinansiering utover dette vil bli meldt inn i forbindelse med handlings og økonomiplanarbeidet.

DEL 3 FORSLAG TIL TILLEGG I KOMMUNEPLANENS BESTEMMELSER

For å sikre et kontinuerlig oppdatert kunnskapsgrunnlag og en kunnskapsbasert kulturminneforvaltning, anbefales følgende tillegg i kommuneplanens bestemmelser:

«Ved utarbeidelse av arealplaner, i konsekvensutredninger, stedsanalyser, mulighetsstudier, i byggesaker, o.l. skal Kulturminneregisteret og kulturminneplanens utdypende kunnskapsgrunnlag legges til grunn som primærkilder for kulturminneverdiene. I PBL-prosessene skal det redegjøres for hvilke historiske kilder som er tatt i bruk. Når det oppdages feil og mangler, eller når planarbeid resulterer i ny kunnskap, skal dette rapporteres til byantikvaren for sikre at kulturminneplanens kunnskapsgrunnlag kontinuerlig holdes oppdatert.»

Langgata anno 1927 - Foto L. Ludvigsen

ANTIKVARISKE RETNINGSLINJER

Hvis du har et kulturminne på eiendommen din og du ikke vet eller er usikker på hvordan du kan gjennomføre et tiltak i tråd med regelverket, bør du tidligst mulig og før tiltaket iverksettes, melde fra til kommunen.

Dersom kulturminnet er fredet, er det Rogaland fylkeskommune som bestemmer hva du har lov å gjøre. Alle søknadspliktige tiltak på bygninger eller anlegg fra før 1850 skal også sendes til fylkeskommunen for uttale før vedtak fattes i kommunen, jf. kulturminneloven § 25.

Henvendelser om tiltak som gjelder kulturminner eldre enn 100 år i sjø, vassdrag og vann skal til Museum Stavanger.

I dette kapittelet er det en oversikt over retningslinjer for tiltak som berører kulturminner, kulturmiljøer og kulturlandskap. Retningslinjene tas inn ved rullering av arealdelen av kommuneplanen. Retningslinjene er delt inn med følgende tema:

- Arkeologi
- Miljøhensyn og sammenhenger – generelt
- Kulturlandskap og grønne kulturminner
- Bygninger og bygningsinteriører
- Antikvariske retningslinjer for bygninger – huskereglene del for del
- Andre typer kulturminner
- Dokumentasjon

Arkeologi

Alle tiltak i nærheten av automatisk fredete kulturminner skal klareres med regional kulturminnemyndighet, herunder avklaring av sikringssone.

Før område- og detaljplaner kan bli vedtatt må kulturminnemyndighetene vurdere om foreslått arealdisponering vil føre til konflikt i forhold til automatisk freda kulturminner. Alle tiltak i sjø og vassdrag skal avklares med kulturminnemyndighetene iht. kulturminneloven §§ 9, 10 og 14.

Arbeider og tiltak som medfører at automatisk fredet kulturminne tildekkes, skjules eller på annen måte utilbørlig skjemmes er ikke tillatt, jfr. kulturminneloven.

Dersom det under gravearbeider, anleggsvirksomhet eller lignende støtes på automatisk fredede kulturminner i tillegg til de som er registrert, skal arbeidet umiddelbart stanses og de regionale kulturvernmyndigheter varsles i samsvar med kulturminneloven § 8.

Miljøhensyn og sammenhenger – generelt

I nasjonal kulturminnepolitikk er «Kulturmiljø» innført som et samlebegrep for kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Samlebegrepet er innført for å understreke verdien av å se kulturminnene som en del av en helhet og sammenheng. Miljøverdi er tillagt stor vekt i vurdering av kulturminnene i planen. Den gjelder sammenheng mellom de enkelte kulturminnene i et kulturmiljø og mellom kulturmiljøets omgivelser og landskap. Historisk lesbarhet er et viktig stikkord. Hvordan påvirker tiltaket kulturmiljøets evnet til å fortelle sin tidligere funksjon. Oppmerksomhet ved tiltak rettes mot:

- naturressurser som har vært viktige for kulturmiljøet
- historiske strukturer fra ulike tidslag
- siktlinjer som hjelper en å lese sammenhengene og se tidsdybden i de historiske lagene.

Dyktige håndverkere og private eiere gjør et løft. Her er firmaet Kjernebygg AS er i gang med reparasjon av et gammelt butikkvindu i Langgata 46.

Eksempler på underliggende historiske strukturer kan være bebyggelse og eiendomsstrukturer fra før og etter jordskiftet i jordbrukets kulturlandskap. I fjordlandskapet vil gamle landingsplasser for mindre båter knyttet til gårdene og brygger og havneanlegg for større skuter være viktige tidsmarkører. Samferdselslinjer og knutepunkt har stor betydning i de fleste miljøer til alle tider. Offentlig planlegging med kvartalsstruktur har ligget til grunn for utviklingen i by- og tettstedsområder. Vassdragene har strukturert beliggenheten til håndverk og industri på ulike måter til forskjellige tider. Slike sammenhenger, nære, men også som fjernere visuelle siktlinjer, har stor betydning for kunnskap, forståelse og opplevelse av kulturhistorien.

Miljøet på Norestraen, med fabrikker og boliger, ble et yndet motiv for postkort. Her fotografert av Widerøe i 1935. Det er mange endringer på sjøsiden, men rekka på oversiden er intakt.

Formuleringer som kan tas i bruk for å sikre historiske sammenhenger:

- Den bestående bebyggelsen i et kulturmiljø tillates ikke revet før det foreligger administrative og politiske vurderinger som tilsier dette. En skadet bygning eller deler av denne kan nektes revet dersom det etter kommunes skjønn ikke anses som urimelig å pålegge eieren å sette i stand bygningen.
- Nybygg kan godkjennes innenfor kulturmiljøet under forutsetning av at områdets miljø- og verneverdi ikke reduseres.
- Dersom et skadet bygg erstattes med nybygg, kan kommunen sette som vilkår at evt. ny bygning skal gjenoppføres på stedet med samme kotehøyde på gulv, gesims- og mønehøyde, takvinkel og møneretning som det opprinnelige bygg – med tidsriktig detaljering, dersom dette etter kommunens skjønn er nødvendig for å bevare stedets opprinnelige karakter og miljøkvaliteter.
- Nybygg skal gis en plassering og utforming mht. størrelse, form, materialer, detaljering, farger og lignende som harmonerer, med den eksisterende verneverdige struktur og bebyggelse i området. Tilstrekkelig avstand til kulturminner vektlegges

- Bebyggelse, anlegg og/eller andre tiltak som grenser inn mot områder, som omfatter automatisk freda kulturminner og nyere tids kulturminner, må tilpasse seg terreng og kvalitetene i kulturminneområdene.
- *NB!-registeret* er Riksantikvarens database over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer som har nasjonal interesse. Det angir områder hvor det må vises særlige hensyn i forbindelse med videre forvaltning og utvikling. Den regionale kulturminneforvaltningen i fylkeskommunene har ansvar for at de nasjonale kulturhistoriske interessene knyttet til NB!-områdene blir ivaretatt i forbindelse med arealplaner og byggesøknader.

Kulturlandskap og grønne kulturminner

Kulturlandskap er landskap som er påvirket av menneskelig aktivitet. Både natur, kultur, historie, dagens aktivitet og mennesker inngår. Det vi ser og opplever er egentlig lag på lag med rester av kulturlandskap fra ulike tider, med grunnlag fra ulike driftsformer og samferdselsstrukturer.

Innenfor kulturminnevernet er det ofte *jordbrukets kulturlandskap* vi tenker på. Det omfatter både dyrkingslandskapet med bebyggelse og innmark og høstingslandskapet i utmark, samt tilknyttingen til fjord, vann og vassdrag. Bevaringsverdige enkeltelementer i kulturlandskapet kan være gårdstun, åkre, enger og beitemarker, lauvingstrær, steingjerder, rydningsrøyser, veier, stier, klopper og bekkefar, strandlinjer med båtstøer med mer. Det er gjerne gjennom disse elementene de underliggende historiske lagene og strukturene kommer til syne. I slike kulturlandskap inngår dessuten ofte automatisk fredete kulturminner som gravhauger, helleristninger ol.

Allé opp til tunet på Heimdal på Håland.

Hest og bonde i gang med arbeidet på Høyland i 1950-årene. Høyland prestegård i bakgrunnen. Fotograf Kolbjørn Rostrup.

Områder med natur- og kulturverdier som er vurdert som verdifulle landskap, skal ivaretas og forvaltes slik at landskapets særpreg med naturgitte og kulturskapte kvaliteter styrkes. Ved byggetiltak nær et kulturlandskap/kulturmiljø skal høyden på tiltaket vurderes spesielt slik at siktlinjer og helhetsopplevelsen av kulturlandskapet ikke forringes.

Også *byers og tettsteders kulturlandskap* har grønne kulturminner som dokumenterer historien og er viktige for opplevelsen av bylandskapet. I Sandes har hagebruk og parkbeplantning lange tradisjoner. Byens og tettstedenes grønne kulturminner i form av parker, friareal, hager, alleer og verdifulle trær må i størst mulig grad bevares.

Formuleringer som kan tas i bruk for å sikre historiske sammenhenger:

- Eksisterende utomhusanlegg og kulturlandskap som veier, brygger, terrasserings, trapper, steingjerder med mer skal bevares eller kreves tilbakeført og kan ikke fjernes uten kommunes godkjenning. Utbedring av slike kulturminner skal skje ved bruk av tradisjonelle materialer og teknikker. Nye utomhusanlegg skal i utforming og materialbruk tilpasses terrenget og skal harmonere med stedets karakter. Eksisterende plasser, gate/veiforløp, smau og hevdede snarveier skal opprettholdes
- Det må ikke foretas planering, graving eller fylling som endrer landskapskarakteren eller terrengprofilen. Inngrep i terreng og vegetasjon utover vanlig skjøtsel er ikke tillatt. Dette gjelder også lagring, tilrigging, massedeponering og annen bruk av ubebyggt areal når dette etter kommunes skjønn vil komme i strid med reguleringsplanens målsetning.
- Tekniske innretninger, herunder også skilt og reklame, kan ikke settes opp uten at kommunen på forhånd har gitt samtykke. Særlig skjemmende tiltak av denne art er ikke tillatt. Slike innretninger skal gis en diskret utforming, og ha en plassering, materialbruk og fargevalg som harmonerer med områdets karakter og tradisjon.
- Anlegg i sjø som ikke innebærer inngrep på sjøbunnen, kan godkjennes innenfor planområdet under forutsetning av at områdets miljø- og verneverdi ikke reduseres. Slike anlegg skal gis en plassering og utforming mht. størrelse, form, materialer, detaljering, farger og lignende som harmonerer med områdets karakter og tradisjon. Før det tillates inngrep på sjøbunnen skal det være foretatt forutgående arkeologiske undersøkelser jfr. Kulturminneloven, henvendelse Museum Stavanger.
- KULA er et register over kulturlandskap av nasjonal interesse utarbeidet av Riksantikvaren i samarbeid med regional kulturminneforvaltning i fylkeskommunen. Sistnevnte har et ansvar for at de nasjonale kulturhistoriske interessene knyttet til landskap blir formidlet til aktuelle kommuner og andre planleggende myndigheter/sektorer. Kommunen er gjennom sin arealplanlegging den viktigste forvalteren av landskap – i hovedsak gjennom Plan og bygningsloven. Kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen er kommunenes og sektorenes nærmeste kontakt og samarbeidspart i forvaltningen av KULA-områdene. De skal gi råd og veiledning og innspill i arealplan- og søknadsprosesser. Regionale myndigheter har rett til å fremme innsigelse mot et tiltak når det er nødvendig for å sikre nasjonale og vesentlige regionale interesser.

Bygninger og bygningsinteriører*Formuleringer som kan tas i bruk for å sikre historiske sammenhenger:*

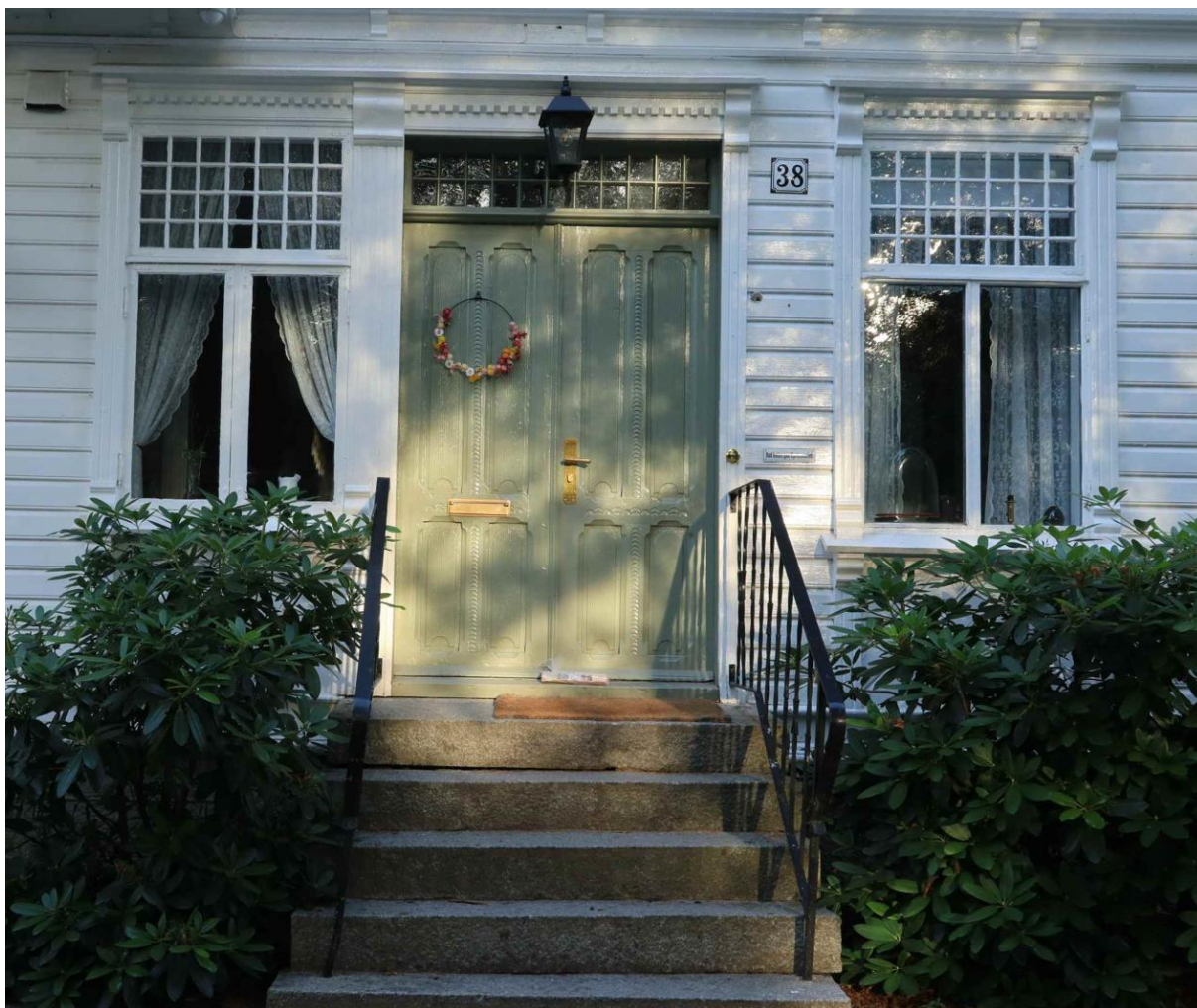
- Ved byggetiltak på bevaringsverdige bygninger skal det legges særlig vekt på å opprettholde husets karakter og særtrekk. Kulturhistoriske og arkitektoniske verdier utvendig på bygningen skal bevares. Byggets form og volum, fasadenes proporsjoner, materialbruk, overflatebehandling og fargebruk, dør- og vindusutforming skal bevares.
- Verneverdige interiører (spesifiserte) skal bevares mest mulig autentisk. Forandring av overflater eller andre tidstypiske detaljer, tekniske løsninger som gamle lamper, brytere ol. bør i størst mulig grad unngås.
- Bestående bygninger kan utbedres, moderniseres og ombygges forutsatt at bygningens eksteriør med hensyn til målestokk, form, detaljering, materialbruk og farger blir

oppretholdt. Kommunen kan kreve at fasadene føres tilbake til tidligere dokumentert utseende, eller til et fasadeuttrykk i samsvar med bygningens alder eller områdets karakter.

- Ikke skift ut mer enn det som er absolutt nødvendig! Originale bygningselementer som vinduer, dører, gerikter, fasadekledning og taktekkingsmaterialer, skal bare fornyes når disse ikke lenger tilfredsstiller rimelige tekniske krav, eller er så skadet at reparasjon er uaktuelt.
- Ved utbedring, reparasjon eller evt. gjenoppføring skal opprinnelige bygningsdeler i størst mulig grad tas vare på og gjenbrukes i sin rette sammenheng.
- Ved nødvendig utskifting: Dokumenter hvordan originalen så ut og hvordan den var montert ved foto og evt. tegninger og oppmåling, Lag en identisk kopi av delen som skal skiftes ut, og monter den på nøyaktig samme måte. Bruk tradisjonelle materialer og metoder. Hvis det er mulig, oppbevar den utskiftede delen som dokumentasjon og som grunnlag for fremtidig kopiering.
- Eventuelle tilbakeføringer til opprinnelig utseende skal gjøres på et sikkert dokumentert grunnlag. Tidligere situasjon kan for eksempel dokumenteres ved hjelp av gamle foto, tegninger og lignende.
- Tidligere endringer slik som ombygginger, er en del av en bygnings historie, og kan i mange tilfeller være viktig å bevare. Også skjulte deler av bygningen, f.eks. konstruksjonen, er viktig å bevare. Ta kontakt med kulturvernmyndighetene for å avklare.
- Tilbygg, påbygg og underbygg, herunder også heving, senking eller endring av takflate, kan tillates når dette etter kommunens skjønn er godt tilpasset i forhold til bygningen og bygningsmiljøets særpreg og tradisjon. Det samme gjelder for fasadeutforming og materialbruk m.m. på tilbygg, påbygg og underbygg.
- For fredede bygg tolkes «vanlig vedlikehold» snevert. I søknaden skal det søkes om dispensasjon fra kulturminneloven og sendes direkte til Rogaland Fylkeskommune for uttalelse. Selv om tiltaket ikke er søknadspliktig etter plan- og bygningsloven skal det søkes om dispensasjon.

Kinoko på 1960-tallet. Sandnes kino og rådhus har alltid vært en viktig møteplass – og vil fortsatt være det gjennom ny bruk og kommunal satsning.

Herskapelig inngangsparti til Prosteboligen på Skeiane. Villa fra 1911, tegnet av Ragnvald Kluge. .

Antikvariske retningslinjer for bygninger – huskereglene del for del

Antikvariske retningslinjer er utarbeidet for at vedlikehold, reparasjon skal følge visse normer som sikrer at de fleste bygningsdelene og bygningsdetaljene tas vare på og at eventuell tilbakeføring blir så korrekt som mulig.

Mange gamle hus har råte- og fuktskader på det utvendige panelet, spesielt nederst på veggen og rundt vinduene. I en slik situasjon er det fristende å skifte hele veggen, men dette vil ikke være i tråd med det antikvariske prinsipp

Det som gir fasadene kvalitet, er de gamle bygningsdelenes overflater, skjevheter og dimensjoner. La huset, selv sammen med området, fortelle sin historie! Dette preget forsvinner ved fullstendig renovering av fasadene. Ny kledning og nye vinduer, selv om disse er kopier, vil langsomt forandre bygningsmiljøet slik at det ser for perfekt og glatt ut. Nye materialer er ikke nødvendigvis best, gamle materialer er ofte av bedre kvalitet selv om de er preget av mange års levetid.

Riksantikvaren understreker følgende:

"En hovedregel er at en bør prøve å bevare mest mulig av husets opprinnelige og eldste bygningselementer, og dessuten foreta så lite forandringer som mulig. En vesentlig hensikt (...) må være å kunne overlevere til kommende generasjoner en bygning hvor flest mulig av de opprinnelige elementene er bevart"

Denne hovedregelen gjelder for alle bygningsdetaljer. Følgende er utarbeidet som huskereglene til hjelp for restaurering og rehabilitering.

Aktivt vedlikehold gir lang levetid. Man unngår unødige reparasjoner og utskiftninger.

- *Grunnmur/sokkel.* Sjekk om drenering rundt grunnmuren fungerer og at kjeller eller kryperom er ventilert (luker eller ventiler i murveggen).
- *Yttervegg/kledning.* Veggfelt og kledning under vinduer bør sjekkes for råteskader på grunn av vannbelastning ved sålbenk. Disse veggene bør kontrolleres.
- *Vinduer.* Sjekk utbedringsmulighetene for gamle vinduer. Trevirket er som oftest av meget god kvalitet.
- *Tak og beslag.* Undersøk om taket er tett. Se etter lekkasje rundt takluker, piper, takrenner og nedløp.

Panel og listverk

Så mye som mulig av det originale panelet og listverket skal brukes. Nytt panel/listverk må være av samme type som det originale (dvs. gran eller furu). Panelet skal være høvlet (unntatt er nyere hus med uhøvlet opprinnelig kledning). Dimensjoner og profiler på bordkledning og listverk skal kopieres fra originalene der det er mulig. Ved tilbakeføring der originale detaljer ikke er kjent, skal tradisjonelle forbilder for lignende hus fra samme tidsepoke og område ligge til grunn.

Utvendig panel/listverk males i bygningens opprinnelige farger eller i farger som understreker områdets historiske karakter.

Av miljøhensyn anbefaler Sandnes kommune at impregnerte materialer ikke benyttes. Grunning og maling er i seg selv tilstrekkelig til å holde panelet intakt

Vinduer

Vinduene i et hus er av største betydning, ikke bare for fasaden, men også for interiøret. Vinduets hovedform sammen med beslag og profiler i rammer, karmen og listverk forteller mye om bygningens alder og historie. Det skal ikke store endringer til før den arkitektoniske balansen forstyrres. Et hvert hus bør derfor beholde den vindustypen og formen det er bygget med, enten det er sveitserstils hus eller funkishus.

Hva kan gjøres med gamle vinduer

Dersom bygningen har eldre vinduer som trenger fornyelse eller vedlikehold, gå gjennom denne spørsmålsrekken:

- Hvor gammelt er vinduet?
- Er vinduet husets opprinnelige?
- Kan det være tegn på at vinduet kan være flyttet?
- Hvilke skader og mangler har vinduet?
- Hvordan er kvaliteten på treverket, hengsler og beslag?
- Er det brukt oljekitt?
- Hvilken type glass?
- Ta av både utvendig og innvendig listverk forsiktig og sett dette tilbake på plass.
- Behold uansett ett eller to gamle vinduer med listverk på den fasaden som ikke er så utsatt for vær og vind, gjerne til rom som ikke er så viktige. Dermed er originalen bevart, og dokumentasjonen er i huset.

Ved skifte av vinduer

- Kopier de gamle vinduene som må skiftes i minste detalj.
- Gjør ingen endringer i vinduets utseende uten klare og sikre holdepunkter i gamle kilder som f.eks. fotografier eller tegninger.
- Nye vinduer må være stilriktige til huset hvis de originale vinduene ikke er kjent.
- Størrelsen og formatet på vindusåpningene skal være lik originalen.
- Vinduene skal være av tre.
- Har det originale vinduet hatt sprosser skal disse være gjennomgående og festes med kittfals i ytre ramme.
- Bruk aldri falske sprosser utenpå vinduet. Falske sprosser er en dårlig teknisk løsning. Det er også estetisk uheldig og vil alltid virke som et gitter.
- ikke fall for fristelsen til å sette inn «småruter» hvis huset ikke har hatt dette tidligere.
- Vinduene skal ha hjørnejern og ha riktig type hengsel (stabel-hengsel før ca. 1880, hengsel med «knopp» fram til ca. 1930, avrundede ender fram til ca. 1970). Hengsler og hjørnejern skal males i samme farge som vinduet.

Trefagsvindu i Strandgata 22

Forskjellen på gamle og nye vinduer

Det er mye som skiller et eldre vindu fra dagens vinduer. Trevirket var tradisjonelt førsteklasses kjerneved, treet ble barket mens det stod på rot, og hugget noen år senere. Ved at sevjen steg og beskyttet veden der barken var fjernet ble trevirket naturlig impregnert.

Tilsvarende er det ikke med dagens trevirke, som normalt heller ikke er like tettvokst. Nyere vindusrammer vil dermed ikke tåle vær og vind på samme måte som tidligere. Eldre rammer bør derfor bare skiftes dersom det er påvist alvorlige råteskader. En god treramme med mindre punktskader bør ikke skiftes, men repareres.

Hengsler og beslag ble tidligere støpt og smidd, og utformingen har skiftet i tråd med skiftende tiders stil og smak. De eldre beslagene ble produsert lokalt, og hvert beslag er unikt ofte med lokal gjenkjennende utforming. Først ut på 1800-tallet kom industrielt produserte beslag i handelen. Vindusglass har vært masseprodusert i Norge siden 1700-tallet, men tykkelse og overflate på gamle glass kan variere noe. Rundt 1920 kom "maskinglass" i produksjon i Norge, som vi kjenner som et industrielt produsert glass med ensartet overflate og tykkelse. Gammelt glass med ujevnheter speiler omgivelsene klart forskjellig fra nye helt jevne glass.

Glasset ble festet med stift og kitt, og kittfalsen var sjelden over 1 centimeter. Moderne vinduer der glasset er festet med aluminiumslist, krever langt kraftigere sprosser. Vinduene var malt i mørke og lyse farger, alt etter stil, periode og tilgang. Samlet sett er det ikke mulig å finne et standardvindu som passer til et gammelt Sandnes-hus.

Dører

Så langt det er mulig skal de originale dørene brukes.

- Nye dører skal kopieres fra originaldører eller være stilriktig til huset om en ikke har tilstrekkelig dokumentasjon på originaldørene.
- Dørene skal være av tre, eventuelt med glass i vinduer.
- Tradisjonelle ytterdører til bolighus fra slutten av 1700-tallet er såkalte fyllingsdører med ramtre rundt speil/fylling av heltre.
- Uthus har gjerne labankdør, med vannrette labanker med vertikal bordkledning. De eldste bolighusene kan ha labankdør med profilert panel på ytersiden.
- Dører fra 1950-tallet kan ha fyllingsdører med panel i fyllingene eller over hele dørflaten.
- Dører i hus som er bygget før ca. 1980, skal slå innover.

Pakkbod i Storgata 29, en gatefasade med mange fortellinger.

Eldre bygård i Flintergata 8 med fin gammel port i jugendstil.

Original taktekking og pipe på bolighus fra 1930-tallet.

Taktekking

Taket og taktekingen skal i utgangspunktet være lik den originale eller i tråd med den tilbakeførte stilperioden for den aktuelle hustypen. Hus som har hatt ubehandlede teglpanner, skal ikke ha glaserte panner. Hus som har hatt flate teglpanner, skal ikke ha krumme. Betong- og sementpanner er bare tillatt på nyere hus som er bygd med dette taktekkingsmaterialet.

Dersom ikke historisk dokumentasjon eller tradisjon tilsier noe annet, skal det ved opplegging av tak benyttes brent, rød enkel-krummet tegl. Glassert, svart tegl benyttes på bygninger der det er tradisjon for slik tekking.

Vindskier

Ved avslutning av taktekking mot gavler skal det brukes vindskier eller dekkbord av gammel type. Takpanner som "bøyer seg over" gavlen tillates ikke, med unntak der det kan dokumenteres at løsningen er blitt brukt opprinnelig.

Form og størrelse på takutstikkene er avhengig av bygningstype, stil og byggeskikk. Hvordan dette utformes, er viktig for sluttresultatet og må avklares i hvert enkelt prosjekt med byantikvaren.

Takrenner

Alle takrenner skal være i sink eller aluminium. Nedløpsrørene skal, der de skifter retning fra takraften til husveggen, utformes med kne på tradisjonelt vis – med rette knekker ikke krumme. Utkastet skal også ha samme konstruksjon. Rennene skal monteres høyt og henges på kroker, slik at

det ikke blir et stort beslag mellom takpennene og rennene. Det er tradisjon både for malte og umalte takrenner og beslag, de skal males i samme farge som huset. Det er først og fremst sink som males.

Piper

Den vanligste feilen som blir gjort når piper mures om, er for det første at detaljene rasjonaliseres vekk, dernest at de mures for spinkle. Gamle piper var ofte omfangsrike. I dag kan vi mure dem slankere, men utseendemessig er det ikke alltid så vellykket. Ta hensyn til dette når du fornyer pipen på huset ditt. Pipa skal som regel være av tegl med krage på toppen.

Etterisolering

Et vernet hus kan ikke etterisolerers så mye at det endrer proporsjoner og utseende. I praksis betyr dette at huset må etterisoleres i det tomrommet som allerede finnes mellom tømmerkassen og bordkledningen, uten at kledningen lektes (synlig) ut. Det må likevel fremdeles være tilstrekkelig luft mellom isolasjon og kledning. Dette gir som regel rom for ca. 5 cm isolasjon og tetting. Når tømmerveggene blir tettet mot trekk, har de i seg selv god isolerende effekt. Ved etterisolering som bygger et par cm ut, må vinduene følge med ut. Ved etterisolering av tak må ikke vindskier og takkasser komme ut av proporsjon. Her er det mulig å kle veggene høyere opp, slik at isolasjonen på taket er bak bordkledningen, mens takutstikket er uisolert.

Andre typer kulturminner

Kategorien «Andre kulturminner» (enn hus) dekker et stort spekter av typer som stiller egne krav til vedlikehold og skjøtsel. En del fanges opp som typiske kulturlandskapselementer som steingjerder, røyser og trerekker. Andre eksempler er feste til vindmaskiner, dammer og andre tekniske installasjoner brukt av industrien. I Sandnes er det mange installasjoner fra okkupasjonstida under 2. verdenskrig.

Siden slike kulturminner ofte på en særlig direkte måte forteller om bruken av landskapet og dets ressurser, blir det desto viktigere å være bevisst på om et tiltak vil bryte lesbarheten i denne sammenhengen, dvs. svekke forståelsen av hvorfor og hvordan kulturminnet ble bygd nettopp her. Det kan gjelde siktlinjer fra en skytestilling fra 2. verdenskrig eller de overraskende sammenhengende glimtene av den snorrette Postveien på Lura.

Gamle ferdssårer – veier, veifar, sjøleder er en type kulturminner som bærer i seg omfattende kulturhistorisk kunnskap – om bruk og tilnærming til naturen, om vilkår for næringsliv, bosetting og levekår, om teknologisk utvikling og organisasjon. De er del av vår felles kulturhistorie og utgjør en grunnleggende historisk struktur i landskapet de berører. I tillegg binder de gjerne kulturminner og kulturmiljøer sammen og kan ha en uvurderlig verdi for den fysiske opplevelsen av slike sammenhenger. Kulturminner sammen med vei og veifar forsterker historiefortellingen. Ved et tiltak vil det alltid være relevant å klargjøre et kulturmiljøes forhold til den historiske ferdsselsstrukturen.

Dokumentasjon

Kommunen kan i forbindelse med bebyggelsesplaner og byggesaker forlange fremlagt tilstrekkelig underlagsmateriale for å vurdere helheter og detaljer, gjenopprette områdets kulturhistoriske, arkitektoniske og miljømessige verdier i sammenheng med omkringliggende miljø.

Konsekvensene av varige fysiske inngrep skal synliggjøres. Hvilken dokumentasjon som skal legges ved søknaden vil variere avhengig av type sak, og skal avklares med kommunen.

Ved søknad om nye tiltak i kulturmiljøer, bygningsmiljøer eller verdifulle kulturlandskap, skal søknad inneholde illustrasjoner/foto som beskriver tiltakets estetiske virkning og visualiserer nærvirkning og fjernvirkning.

Det skal redegjøres for:

- Plassering av tiltaket i forhold til tilstøtende bebyggelse, gateløp og terrengforskjeller, landskap og viktige siktlinjer
- Byggehøyder i forhold til eksisterende byggehøyder,
- Form, karakter, volumer og gateløp.
- Materialbruk, fargebruk, detaljering.
- Fasadeuttrykk

Gamle foto kan ofte være det beste hjelpemiddelet til å hjelpe oss til å ta de riktige valgene når vi skal tilbakeføre historiske bygninger. Selv om ungene i plaskedammen er hovedmotivet, gir bildet mye informasjon om snekkergheden i Villastrøket.

Dokumenter dagens situasjon. Sjekk kommunens byggesaksarkiv og Kulturminneregisteret. Mål opp og dokumenter dagens løsning og legg dette ved byggesøknaden. Fotografer bygget med eksisterende detaljer for å registrere opprinnelig utførelse. Sjekk om det finnes dokumentasjon av husets tidligere utseende. Skal husets fasader tilbakeføres til et tidligere utseende, er det god hjelp i gamle fotografier. Om huset er SEFRAK-registrert kan det finnes opplysninger der i tillegg til fotografier fra perioden 1979–1986. Se fylkeskommunens nettside Temakart Rogaland om

kulturminner [Saksbehandling - kultur \(temakart-rogaland.no\)](https://saksbehandling-kultur.temakart-rogaland.no). Rogaland fylkeskommune kan gi opplysninger om hvordan man får kopier fra SEFRAK-fotoarkiv.

Ved søknad om *riving* skal det innsendes en fagmessig utført *tilstandsanalyse*. Tilsvarende kan kreves ved fjerning av opprinnelige bygningsdeler. Tilstandsanalysen skal tydelig vise omfanget av skadene ved tekst og bilder. Det skal også redegjøres for hvilke tiltak som måtte gjøres for å sette bygget i stand.

Se også Sandnes kommunes nettside for antikvarisk dokumentasjon: [Sandnes kommune - Antikvarisk dokumentasjon](#)

Eldre foto kan gi mye informasjon om detaljer. Bildet er tatt på Frøyland i Riska i 1923. (Kilde Alsvik 1999)

KULTURMINNEVERDIER I BYDELENE – OPPSUMMERT

For fullstendige bydelsvise kunnskapsgrunnlag, se vedlegg

Oversikten i de følgende tabellene gir et bilde på dagens kulturminnebestand. Tidligere registreringer består av SEFRAK-registreringen på 1980-tallet og tillegg fra senere verneplaner (1991, 2006). Disse utgjør grunnlaget for tapsprosenten. Den angir en trend.

Fritidsbolig i jærhusstil, Øykhagjen, Hommersåk.

Riska

Kategorier kulturminner	Står	Derav registrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	147	40	74	221	181	41 %
Andre typer minner	36	23	1	37	14	7 %
Grøntanlegg	11	8	1	12	4	25 %
Fartøy	1	1	0	1		
Ruin	37	6	6	43	37	16 %
Samlet	232	78	82	314	236	35 %

Tallgrunnlag des. 2021

Bydelen Riska er sentralt plassert i fjordlandskapet øst for Stavanger, i skjæringspunktet mellom Høgsfjorden og Gandsfjorden. Den gangen sjøveien var viktigst ga dette en sterk tilknytning til Stavanger, noe som preget næringsliv og kommunehistorie helt til landeveiene overtok for sjøtrafikken. Fra gammelt av hørte Riska, som del av anneks sognet Vor Frue, under Stavanger prestegjeld og med domkirken i Stavanger som kirke. I 1848 ble Frue Sogn skilt ut fra Stavanger og Riska fulgte med – til Hetland kommune, som ble omegnskommunen til Stavanger. Den lange veien over fjorden førte til krav om egen kirke og mer selvstyre. I 1877 Riskakverven sognekommune opprettet som en del av Hetland, men med sentrum på Hommersåk – med egen kirke, skole og fattigvesen. I 1965 ble Riska en del av Sandnes storkommune. Hommersåk er fortsatt bygdesenteret

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- En lang kyst med sjøbruksmiljøer som viderefører et kystens kulturlandskap med svært lange tradisjoner. Stor variasjon i kulturmiljøer som forteller om bruken av sjøen til næring, ferdsel og rekreasjon. Fra større grupper av sjøhus og naust til småbrukets naust ved egen strand.
- Fiskerbondens kombinasjonsbruk som basis og utgangspunkt for senere næringsutvikling, like viktig om gården lå ved kysten eller lenger inn. Helhetlige miljøer som har bevart fysiske spor etter denne sammenhengen har en viktig rolle i fortellingen om Riska.
- Frøylandsåna – kraftgrunnlag for bondens attåttnæring og senere utvikling til industri. De få sporene som er bevart, men også elva selv, gir fortellingen om næringshistorien lokal forankring.
- Lokale «kvednhusbekker» der spor etter tradisjonelle kvern- og tørkehus gir kunnskap om tidligere driftsformer med stor grad av selvforsyning og utnyttelse av lokale naturressurser.
- Sjøveis nærhet til Stavanger – et gammelt senter av stor betydning for Riska. Bryggene er viktige i fortellingen om kontakten med Stavanger og Hetland.
- Hommersåk kai – eneste gruppe av flere sjøhus ved kai som er bevart i Sandnes.
- MS Riskafjord II, båt fra 1864 som trafikkerte Hommersåk–Stavanger fra 1927 til 1996. En unik og sjeldent autentisk representant for den historisk viktige rutebåttrafikken på fjordene ved Sandnes. Fredet 2014. Eneste registrerte, eldre fartøy i Sandnes.
- Bryggene og veiene – som historiske knutepunkt og del av en større infrastruktur. Forteller om offentlig utbygging tidlig på 1900-tallet som skapte et sammenhengende nettverk for ferdselen på sjø og land, grunnleggende for bosetting og næringsutvikling.
- Fritidsbebyggelsen fra mellomkrigstid har flere historier. Som attåttnæring for fiskerbonden. Et tidlig stadium på vei mot boligutbygging og forstad. Som tidstypisk arkitektur, også inspirert av lokal byggeskikk – med jærhusytter og steinnaust. Ferieheimene til arbeiderbevegelsen, en sosial institusjon tett knyttet til kampen for retten til ferie og nye velferdsgoder.
- Et representativt utvalg hus bygd på tradisjonell måte – grind, stein og lafteverk, gjerne i kombinasjon. En kunnskapsbank om bygningshistorie. Inkludert to av Sandnes definerte jærhus på Riska og Stølsvik, som er med i Rogaland fylkeskommunes tiltaksplan for jærhus fra 2002.
- Riska gamle kirke, skoler og forsamlingsbygg. Viktige hus fra ulike perioder som er knyttet til felleskapets historie, Riskakvervens sognekommunes historie i sær. Kulturminner med stor identitetsverdi.
- Hus som markerer de gamle fellestuna fra før utskiftingene sist på 1800-tallet og rundt 1900 forteller historie fra et bakenforliggende historisk sjikt i kulturlandskapet.
- Minner fra 2. verdenskrig. Grina vannverk – markant installasjon i utmarka som dokumenterer okkupasjonsmaktens tilstedeværelse og bruk av landskapet. Spor på Riskastranda som belyser konsekvenser av krigens brutalitet for enkeltskjebner.

Viktige kulturmiljø

Krossen. Et veikryss med tilknytningspunkter til Riskas tidlige offentlige historie. En gruppe hus rundt en industridam fra 1875 og Riksa gamle kirke fra 1877.

Hommersåk kai. Tett sjøbruksmiljø ved kai, med bakgrunn i gammel båtstø for gårdene i området. Hus fra de nærmeste 10-år rundt 1900 som gjenspeiler ulike virksomheter i Hommersåk. Hjemmehavn for MS Riskafjord II.

Gamle Frøylandsvei/Haugveien. Del av gammel hovedvei mellom Hommersåk og Sandnes som ble spart da ny veg ble bygd utenom i 1952. Binder sammen eldre bebyggelse. Best bevart i sør.

Naustgruppe Usken Gammel naustplass for gardsbruka på Usken. Naustgruppe med tre gamle steinnaust, en naustborg og yngre naust med gamle støer foran.

Sjøbruksmiljøet Lauvåsvågen. Gammel naustplass for bruka på Lauvås og Eltarvåg. Et tilnærmet intakt sjøbruksmiljø med gamle grindabygde naust, små sjøbuer og sjøhus fra rundt 1900– i en trang liten fjordarm. Den viktigste havna for alle i den indre bygda.

Lauvåsvågen, tun og landskap Småbruk med utgangspunkt i en av områdets eldste husmannsplasser og med nær tilknytting til sjøbruksmiljøet i Lauvåsvågen. Kulturlandskap med markante steingjerder og terrasser.

Naustarvik Eltarvåg. Naustervik er gammel naustplass for Eltarvåg ved Høgsfjorden. Bygd ut i mellomkrigstid med hyttefolkets steinnaust – i tråd med stedets byggeskikk.

Nordvik, Uskakalven. Nordvik ytterst på Uskakalven representerer fiskerbondens småbruk med bakgrunn i en tidligere husmannsplass. Et autentisk og helhetlig bygningsmiljø fra begynnelsen av 1900-tallet.

Grina vannverk. Vannverket i Grindavatnet ble bygd av tyskerne under 2. verdenskrig for å forsyne Sola og Forus flyplasser med vann. I dag ligger de omfattende installasjonene som et historisk monument i et flott naturområde.

Driftsbygning fra mellomkrigstid på Egrå, Riska

Høle kirke innviet 1860, med steingard og bøketrær, også fra 1860-tallet.

Høle

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	247	64	73	320	256	29 %
Andre typer minner	46	31	1	47	16	6 %
Grøntanlegg	5	3	3	8	5	60 %
Ruin	37	5	6	43	38	16 %
Samlet	335	103	83	418	315	26 %

Tallgrunnlag des. 2021

Høgsfjorden er den sørligste av «Ryfylkefjordene». Høle ligger sentralt i Høgsfjorden med en lang strandlinje til fjorden. Naturen i Høle har mye felles med Riska og Høylands fjellbygder. Landskapet er variert og oppbrutt. Tyngden i bosettingen er langs fjorden.

Gården Høle var, som det administrative sentrum i Høle skipreide, et sentralt sted for hele Høgsfjord. Flere av bygdene på begge sider av fjorden hørte til, foruten enkelte gårder i Høylands fjellbygd. På 1600-tallet ble Gjesdal og Riska skilt ut. Høle som kirkested er kjent fra slutten av 1200-tallet, men kan godt være eldre. I 1842 ble Høle og Forsand skilt fra Strand som eget herred. Forsand ble skilt fra Høle som eget herred i 1870, men hadde felles prest, lensmann og lege med Høle helt fram til storkommunen Sandnes ble opprettet i 1965. Høle er fortsatt et bygdesenter.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- En lang kyst med sjøbruksmiljøer og fiskerbondebruk som viderefører et kystens kulturlandskap med svært lange tradisjoner. Stor variasjon i kulturmiljøer som forteller om bruken av sjøen til næring, ferdsel og rekreasjon. Fra større grupper av sjøhus og naust til småbrukets naust ved egen strand.
- Høle gamle kirke som et gammelt senter i Høgsfjorden. Sammenhengen i aksen fra den gamle båt- og naustplassen Hølesjøen, over kirken til det nyere senteret ved Apalstø – med dampskipsbrygge, handel, tingstove og ungdomshus.
- Skoler og forsamlingsbygg. Viktige hus fra ulike perioder som er knyttet til felleskapets historie. Kulturminner med stor identitetsverdi.
- Kulturlandskapene på Bersagel, Eskeland og Ådnøy, store områder som viser sammenhengen i fiskerbondens bruk av gårdens og fjordens ressurser.
- Lokale «kvednhusbekker» der spor etter tradisjonelle kvern- og tørkehus gir kunnskap om tidligere driftsformer med stor grad av selvforsyning og utnyttelse av lokale naturressurser.
- Spor etter kiselgurindustrien på Ims og Fløysvik. Det største industriforetaket i Høle som utnyttet algeforekomster i Imsvassdraget. I drift i perioder fra 1890 til 1950-tallet.
- Bryggene og veiene – historiske knutepunkt og del av infrastruktur. Forteller om offentlig utbygging tidlig på 1900-tallet – som skapte et sammenhengende nettverk for ferdselen på sjø og land, grunnleggende for bosetting, fritidsbebyggelse og næringsutvikling.
- Fritidsbebyggelsen fra mellomkrigstid med flere historier – som attåtnæring for fiskerbonden, som tidstypisk arkitektur, også inspirert av lokal byggeskikk som jærhusytter og steinnaust. Feriehjemmene som del av den sosiale kampen for retten til ferie og nye velferdsgoder for vanlige folk – som Bakersvennens Feriehem og Brannkorpsets Feriehem.
- Et representativt utvalg hus bygd på tradisjonell måte – grind, stein og lafteverk, gjerne i kombinasjon. Bydelen er en kunnskapsbank om tradisjonell bygningshistorie.
- Hus som markerer de gamle fellestunene fra før utskiftingene på 1800-tallet forteller historie fra et bakenforliggende, grunnleggende historisk sjikt i kulturlandskapet. Høle har flere eksempler.

Viktige kulturmiljø

Kulturlandskap Hamre, Bersagel, Eskeland. Miljøet omfatter kjerneområdene til Bersagel, Hamre og Eskeland, med gårdstun, innmark og den nærmeste utmarka. Det omfatter et sjeldent helhetlig gårdsmiljø, et variert kulturlandskap med mange eldre elementer, komplettert med restaurerte kvernhus og gamle båtstø- og naustplasser.

Dreggjavika. Gammelt naust- og lendested for Bersagel og Hamre. Rutebåtanløpssted fra 1894, med ny dampskipsbrygge i 1912.

Høle kirkested og gamle sentrum. Miljøet er satt sammen av viktige historiske festepunkter i Høles eldste historie – kirkestedet, Høletorget og naust- og båtstøplassen Hølesjøen. Før storkommunen Sandnes ble dannet i 1965 var Høle lenge administrasjonsstedet for Høle herred. Fortsatt er Høle kirkested et bydelssenter.

Apalstø representerer utviklingen i andre halvdel av 1800-tallet. Liberalisering av handel og utbygging av kommunikasjoner er bakteppe. Midt på 1800-tallet var Apalstø det viktigste handlesstedet i Høgsfjord, som utviklet seg til et bygdesenter med rutebåtanløp, tingsted og forsamlingshuset Idun.

Småbruket Hølelia ble skilt ut til smed og fisker tidlig på 1900. Dokumenterer fiskerbonden og håndverkerbondens småbruk på en sjelden fin måte.

Imsavika. Lite miljø med røtter i gammelt klyngetun, gammel naustplass og båtstø for Ims og Øvrebygda, med den nye tidens dampskipsbrygge og et av få minner etter kiselgurepoken. Liten «tettstedsbebyggelse» fra århundreskiftet basert på handel, sammen med en av de eldste av de eldste husmannsstuene i Høle.

Veholmen. Fiskerbondens komplette gårdsanlegg med sjøhus på en holme i sjøen. Bygd rundt 1900.

Kvernhus Eskeland. En gruppe med kvern- og tørkehus for Eskelands-bruka. Antikvarisk satt i stand.

Naustegruppe Eskeland. Eskelands gamle, felles båtstø i Hølen. Et tett lite miljø med naust og mindre gråsteinsbygde brygger og båtstøer. To gamle grindabygde naust, blant flere fra 1900-tallet.

Fløysvikbakken og Auglendbakken. Tidligere husmannsgrend under Fløysvik og Litle Auglend, i utmarka på grensen mellom gårdene. En av de eldste dokumenterte husmannsplassene i Høle. Mange spor over et konsentrert område i form av grunnmurer etter hus, hagemurer, steingarder og steinsatt bekk.

Stavanger Brannkorps Feriehem. Stavanger Brannkorps Feriehemforening fikk i 1927 skilt ut en eiendom like ved Dampskipsbrygga i Dreggjavika. Anlegget er representativt for mellomkrigstidas feriehem knyttet til arbeidslivets organisasjoner.

Veholmen.

Sviland kapell fra 1913 med Sviland kraftstasjon fra 1909 til venstre.

Sviland

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	40	15	35	75	60	58 %
Andre typer minner	20	10	0	20	10	0 %
Grøntanlegg	5	1	0	5	4	0 %
Ruin	15	0	0	15	15	0 %
Samlet	80	26	35	115	89	39 %

Tallgrunnlag des. 2021

Sviland er fjellbygda i Sandnes, godt plassert inne i Høylands fjellbygd. Et åpent heilandskap der de fleste bruka har lite dyrkbar jord, men desto større fjellvidder med rikelig tilgang på beite. Fjellbygda er velegnet for sauehold. Kulturlandskapet er preget av beitkultivering for melkeproduksjon og sauedrift gjennom mange generasjoner. Gårdsbebyggelsen er jevnt over mye fornyet. Men det finnes noen få unntak, og disse er til gjengjeld svært typiske representanter for regionen, som det sammenbygde «rekketunet» Hodl i Kjosavik og den fredede heigården Krogedal. Fjellbygda hadde eget meieri fra 1898 til 1938. Fjellbygda kapell ble bygd i 1913.

Bydelen har også et markant innslag av skog. I 1873 begynte Staten oppkjøp av gårdene Myklebust og Espeland. Dette ble utgangspunkt for Høylandskomplekset for plantefelt. En stor skogbrann i 1970 la grunnen til at Rogaland Arboret ble etablert i 1972.

Sandnes kommune gjorde seg nytte av vannkraftressursene i de store utmarksområdene da de i 1909 anla Sviland kraftanlegg. Med kraftoverføringslinja fra Lysebotn til Tronsholen er Sviland «vertskap» for et teknisk kulturminne av nasjonal interesse. Eldre generasjoners utnytting av vannkraft knyttet til gårdenes behov er det mange spor av, i form av ruiner.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Et åpent heilandskap, et særpreget kulturlandskap formet av beite i mange generasjoner. Understreket av lange steingarder og spredt bebyggelse.
- Den fredete Krogedal, med representativ eldre bebyggelse for heigårdene, i sjeldent autentisk form. Knyttet til et landskap med flere spor etter tidligere utnyttelse av dets ressurser.
- Småbruket Hodl i Kjosavika, en sammenbygd rekke av heimahus, løe, fjøs og hevdhus. I dag den eneste representanten i Sandnes for en byggemåte som var karakteristisk for regionen, særlig på småbruk og husmannsplasser.
- Svilandskrossen, et eksempel på en ny type bygdesenter med forutsetning i utbyggingen av bygdeveinettet i andre halvdel av 1800-tallet. Grunnlag for et næringsliv basert på gårdenes nye, handelsrettede produksjon, samt handel og tjenester for de veifarende.
- Svilands kraftstasjon med bebyggelse, rørgater, kanal og dam. Et helhetlig teknisk, industrielt kulturmiljø, der sammenhengen med terrenget og naturgrunnlagets vannressurser kommer særlig tydelig fram i det åpne heilandskapet. Det strekker seg over et stort område.
- Sviland kapell fra 1913 understreker Fjellbygda som en egen bygd i Høyland og Sviland som et senter. Har en markert beliggenhet i det skålformede landskapet.
- Rogaland Arboret fra 1972 – bygd opp etter en stor skogbrann i 1970. Med historikk knyttet til statens oppkjøp og etablering av et stort skogplantefelt på Myklebust i 1873 – Høylandskomplekset. Milepel i 1800-tallets skogpolitikk, regionalt og på landsbasis.
- Kraftoverføringslinje Tronsholen – Lysebotn fra 1953 går gjennom bydelens utmark. Den er, sammen med transformatorstasjonen på Tronsholen, del av NVEs temaplan «Kraftoverføringens kulturminner»

Viktige kulturmiljø

Sviland kraftanlegg. Sandnes kommune fikk sitt første elektrisitetsverk i 1909. Svilandsvassdraget med vann fra Skjelbreivatne ble innkjøpt i 1907, og seinere utvidet til å omfatte Sviland- og Seldalsvatnet. Foruten selve kraftstasjonen, består anlegget av dam og dammurer, steinsatte kanaler, rørgater og tre bygninger som trolig har hatt som funksjon å regulere vannstrømmen. Anlegget er godt synlig i det åpne heilandskapet.

Krågedal «Der Borte». Heigard med gardsanlegg som fra gammelt av har ligget utenfor fellestunet. Komplette gardstun med heimahus med empire stilpreg, gråsteinsmurt fjøs med hevdaløe og grindabygd løe med naturvokste staver. I tillegg små tradisjonelle gårdshus av stein, og ruiner som viser utnyttelse av lokalt vassdrag. Enkeltminner i miljøet ble vedtaksfredet 12.02.1996, miljøet områdefredet 11.12.2017.

Svilandskrossen utviklet seg til et knutepunkt for Fjellbygda etter hvert som bygdeveiene ble bygd ut i andre halvdel av 1800-tallet. Med utgangspunkt i veikrysset og vannkraft fra Espelandstjørna ble stedet et lite bygdesenter med meieri, trevarefabrikk og handel og serviceinstitusjoner for post og telefon. Ikke langt unna kom skole, kapell og samfunnshus.

Fabrikanlegget på Figgjo DFU, fotografert av Widerøe i 1954.

Figgjo

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	61	16	16	77	61	26 %
Andre typer minner	12	7	0	12	5	0 %
Grøntanlegg	4	3		4	1	0 %
Ruin	3	1		3	2	0 %
Samlet	80	27	16	96	69	23 %

Tallgrunnlag des. 2021

Bydelen ligger lengst sørøst i kommunen, i et kupert og åpent heilandskap gjennomskåret av elva Figgjo. Områdets gamle gårder lå på høydene på hver side av elvedalen. I dalbunnen vokste det fram et tettsted, langs en av regionens gamle hovedveier, men med moderne vannkraftbasert industri og elva som forutsetning – Figgens Uldvarefabrikk (1889) i sør og steintøyfabrikken Figgjo Fajanse (1941/1947) i nord – to markante og tradisjonsrike bedrifter fra hver sine epoker.

Industrihistorisk var utgangspunktet Ålgård. I 1870 overlot industrigründeren Ole Nielsen fargeriet og spinneriet i Sandnes til familien der og startet ullvarefabrikk på Ålgård. 1889 var turen kommet til Figgjo, da Ole Nielsen og sønner bygde den første fabrikk på flatene vest for elva, på gården Figveds grunn. Kraften kom fra Figgjo, råstoffet fra regionens sauebønder.

I 1893 ble Figgen Co. kjøpt opp av Aalgaards Uldvarefabrikker, men beholdt navnet. Begge fabrikker ble fra 1916 del av De Forenede Uldvarfabrikker DFU. Produksjonen på Figgjo stanset i 1983, DFU Ålgård i 1993.

Under invasjonen av Rogaland i apriildagene 1940 startet kampen mellom norske og tyske styrker 16 april på Bråstein. Trefningene på Bråstein og Figgjo innledet den kampen som avsluttet med kapitulasjonen på Dirdal 23 april.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Elva Figgjo (tidligere Figgen) som markant landskapselement og ressursgrunnlag for industrien og tettstedet. Den visuelle sammenhengen mellom elva, ullvarefabrikken i sør og porselensfabrikken i nord – fra hver sine epoker, på hver side av tettstedet.
- De åpne heilandskapet i øst med spredt gårdsbebyggelse. Videreføring av tidligere bosetting og ressursbruk.
- Ullvarefabrikken som tettstedets forutsetning. Ullvarefabrikkens helhetlige industrilandskap, dens kontakt med energigrunnlaget elva og installasjoner langs den.
- Sammenhenger i fabrikkområdets sosiale bygningsmiljø, fabrikkbygde boliger og tilknyttede boligmiljøer.
- Minner fra samferdselshistorien. Den gamle hovedveien langs Figgjo, med viktig rolle for industrietableringen og tettstedet. 1860-tallets «moderne» chaussee som følger dagens trasé og sporene etter den eldre Postveien over Bråstein. Eldre forbindelser mellom Håland og Tjessheim og Postveien.
- Den gamle Åslandsveien, lite endret i moderne tid.
- Steinbroer over Figgjo, den unikt intakte ved fabrikken, spor etter flere generasjons steinbroer ved Åslandsveien. Andre kryssinger over Figgjo.
- Ålgårdbanen som et samferdselshistorisk kulturminne fra mellomkrigstid, som også knytter sammen industrihistorien på Ålgård, Figgjo og Ganddalen.

Viktige kulturmiljø

Figgjo trikotasjefabrikk. Der fabrikken ble lagt på en flate sør for Figgjo var det ingen bebyggelse. Et helt samfunn måtte bygges opp og det ble bygd steinbru over elva til den hovedveien. Den store fabrikkbygningen som står her i dag ble bygd opp etter brann i 1904, ny og topp moderne. Fram mot 1960-tallet ble fabrikkanlegget stadig utvidet. I bygningsmiljøet er det hus fra alle perioder. Til sammen utgjør det et unikt, helhetlig og representativt vannkraftbasert industrimiljø fra rundt 1900, med fabrikkanlegg, disponentbolig, fabrikkbygde og selvbygde arbeiderboliger bundet sammen med en gamle steinbu over ressursgrunnlaget – elva Figgjo. Miljøet dokumenterer også en eldre patriarkalsk/filantropisk tradisjon innen industri- og arbeiderhistorien. Det har stor kunnskapsverdi, med vekt på industrihistorie og sosialhistorie og stor opplevelsesverdi med vekt elvelandskapet og lokal identitet.

Ålgårdbanen. Sidebane til Jærbanen mellom Ålgård og Ganddal. Bygd mellom 1921–24, som et sysselsettingstiltak mot arbeidsledigheten, men planlagt siden 1894. Knyttet til industrien på Ålgård og Figgjo. Originale ekspedisjonsbygninger er bevart på Figgjo, Foss-Eikeland og Ganddal. Persontrafikk nedlagt i 1955, godstrafikk 1988. Museumsaktiviteter i dag, men gjenåpning av vanlig drift er stadig et emne i offentlig ordskifte. Ålgårdbanen er en av de større, bevarte historiefortellende strukturer i Sandnes, med høy kunnskapsverdi knyttet til samferdselshistorie og ikke minst Sandnes industrihistorie.

Villa Hasselbakken, bygd som landsted rundt 1880.

Ganddal

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	50	32	27	77	45	60 %
Andre typer minner	25	22	3	28	6	50 %
Grøntanlegg	4	1	5	9	8	63 %
Ruin	1	0	1	2	2	50 %
Samlet	80	55	36	116	61	59 %

Tallgrunnlag des. 2021

Ganddal er en fortsettelse av daldraget sør for Gandsfjorden. Storåna, med utspring i Stokkalandsvatnet, følger daldraget nordover mot Gandsfjorden. Elva har hatt stor betydning for utviklingen av næringslivet – fra tradisjonell mølledrift til trevareindustri. Aase Dreieri og Aase Mølle og Trevarefabrikk ble etablert på 1800-tallet og er opphavet til at Ganddalen utviklet seg til Norges viktigste senter for møbelindustri etter andre verdenskrig.

Ganddal ble tidlig kjent for sitt rike bedehusliv, en kultur som hadde sin historiske forankring i miljøet på Åse Dreieri.

Ganddal har fra gammelt av vært et knutepunkt for viktige ferdselsårer. Knutepunktet ble forsterket da Jærbanen åpnet med stasjon på Lunde i 1878 (Høyland stasjon), og ytterligere med Ålgårdbanen i 1924. Gode kommunikasjoner og en blomstrende industri basert på mindre familiebedrifter gav grunnlag for tettstedsvekst og utbyggingen av stasjonsbyen Ganddal i første halvdel av 1900-tallet.

På grunn av Ålgårdbanens linjeføring ble jernbanestasjonen flyttet nord for Kvernelandsveien i 1935 og ny stasjonsbygning bygd. Den gamle stasjonen er revet, men rester av jernbaneparken finnes.

Ganddal ligger i «prioritert utbyggingsakse langs hovedferdselsårer» og har siden 1960 vært under konstant foretting. Det ligger bak de høye tapstallene for registrerte kulturminner i bydelen. Av de gamle gårdene er det kun Skjæveland som i dag har bevart sammenhengende, åpent jordbrukslandskap. Spor av eldre gårdsbebyggelse finnes enkelte steder som lommer i

tettbebyggelsen. Etter Åse Dreieri står kun portalen, flyttet til Jærveien. Utviklingen har etterlatt få synlige spor etter den rike møbelindustrien og andre virksomheter midt på 1900-tallet, men noen eksempler finnes.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Stokkalandsvatnet med Storåna som karakteriserende landskapselement – uløselig knyttet til bydelens industrihistorie, men også til historien om Gandsparkene. Landskapsparken som i dag strekker seg fra Stokkalandsvatnet til Skeiane – og snart til utløpet av Vågen.
- Figgjo, grenseelva mot Klepp, med historie og spor etter mølledrift, og flere lag kulturminner som forteller om kryssing av elva bakover i tid. Steinbrua ved Skjæveland som den fremste, med i Statens vegvesens landsverneplan.
- Den store morenen med gamle gårder på høyden, med særlig grunnlag for rik forhistorisk kulturminnebestand. Og i nyere tid industrielt masseuttak.
- Spredte fabrikkbygninger som dokumenterer den familiebaserte industrikulturen. Som særlig gjorde den varierte og omfattende møbelindustrien til Ganddals varemerke på midten av 1900-tallet.
- De fem grunnleggende, gamle ferdselslinjene: Den gamle kongeveien på østsida (Lundegeilen, Elveosen, Øykjabakken (Hoveveien), Vagleveien/Kvernelandsveien, Jærveien, Jærbanen (1878) og Ålgårdbanen (1924).
- Krossen som knutepunkt – mellom Lundegeilen og Kvernelandsveien.
- Stedets jernbanehistorie – sporene etter jernbaneparken og festplassen ved den gamle stasjonen til Jærbanen. Dagens stasjon etter flyttingen i 1935 på grunn av Ålgårdbanen. Ålgårdbanen fra 1924 med forbindelse til industrien på Figgjo og Ålgard.
- Vagleleiren, Jæren fjernhjelpsleir anlagt i 1951. Et kulturmiljø av regional og nasjonal interesse, som med et svært godt bevart leiranlegg dokumenterer storsamfunnets tiltak under den kalde krigen.
- Under 2. verdenskrig spilte Ganddal en viktig rolle i «Festung Stavanger». I området er det flere rester etter pansersperringen til okkupasjonsmakten i form av steingarder og grøfter og flere bunkers.
- Rogaland Radio 1960–2004. En av verdens største og mest avanserte kortbølgestasjoner for maritim telefon- og telegramtrafikk. Anlegget består av et radiobygg og 30 tremaster i formasjon. Inngår i Telenors landsverneplan.

Viktige kulturmiljø

Ganddalen sentrum, Krossen. I krysningen mellom jernbanen og de gamle veiene vokste stasjonsbyen Ganddal med tettstedet Krossen, Gandalens sentrum fram. Utbyggingen synes å ha begynt rundt århundreskiftet nær veikrysset og jernbanestasjonen. Her kom det et variert tettstedsmiljø med hus for blandede funksjoner – med handel, kafeer, verksteder og tjenesteyting i kombinasjon med boliger. Og ikke minst forsamlingshus knyttet til det rike bedehuslivet Ganddal er kjent for. Langs veien spredte villabebyggelsen seg, med mindre fabrikker inni mellom. Tross vekslende autenticitet og fortetting er det fortsatt lett å knytte miljøet til opprinnelig byggeperiode.

Vagleleiren. Vagleleiren ble bygd av Sivilforsvaret som Jæren fjernhjelpsleir og tatt i bruk i 1953. Den ble bygd som del av en plan med 14 omtrent samtidige fjernhjelpsleire i landet. Leirene var fjernhjelpkolonnenes base og sivilforsvarets strategiske reserve i krigs- og krisetilstand. De spilte en viktig rolle i beredskapsplanleggingen i den kalde krigens første fase. Leirplanen, uteområdet og

bygningssmassen har høy grad av opprinnelighet. Leiren har stor regional kulturhistorisk verdi som et svært godt bevart kulturmiljø fra den kalde krigens første fase.

Pansersperringen. Under 2. verdenskrig spilte Gandalen en viktig rolle i «Festung Stavanger». For å beskytte seg mot angrep fra sør, bygde tyskerne i 1942 en pansersperring ved den sørlige grensen av festningsverket. Den skulle være en hindring for stridsvogner på vei mot Stavangerhalvøya. Pansersperringen gikk helt fra Stokkalandsvatnet på Ganddal til Vigdel i Sola. Sperringen tok forskjellige former langs forsvarslinjen. Noen strekninger ble bygget som en høy mur, noen strekninger som en dyp grøft, og andre som en kombinasjon mellom disse. Med jevne mellomrom ble sperrelinjen forsterket med militære støttepunkter.

I dag er mye av pansersperringen borte i Sandnes kommune, men en betydelig andel står likevel igjen. Pansersperringen er et synlig eksempel på den store innsatsen tyskerne la ned for å sikre seg kontroll over Stavangerhalvøya og det nye festningsverket som ble bygget her.

Ålgårdbanen. Se Figgjo.

Rogaland Radio, 1960–2004. En av verdens største og mest avanserte kortbølgestasjoner for maritim telefon- og telegramtrafikk. Anlegget består av et radiobygg og 30 tremaster i formasjon. Inngår i Telenors landsverneplan.

Hovedbygningen i mottakerstasjonen for Rogaland kystradiostasjon, formelt åpnet i oktober 1961. Mottakerstasjonen for Rogaland radio var en kystradiostasjon for radiokommunikasjon på kortbølge med skip på global basis og lokalt for Nordsjøen med telefoni, telegrafi og radioteleks. Stasjonen ble primært bygd til avløsning for Bergen radios kortbølgeavdeling og tillagt Stavanger radios kystradio. Rogaland radio var en av verdens største og mest avanserte kortbølgestasjoner for maritim telefon- og telegramtrafikk.

Huset er bygd i "moderne stil", og er godt bevart, spesielt foajeen. I 1981 fikk huset påbygd kontorfløy mot sørvest til utvidelse av kystradiotjenesten og maritimt radiosenter. Rogaland radio ble planlagt med mottakerstasjon på Skjæveland i Sandnes og sendestasjon i Vigreskogen på Nærbø. Mottakerstasjonen ble tatt i bruk 1960 og hele anlegget formelt åpnet i 1961. Den overtok da for Bergen radio som nasjonalt senter for kortbølgekommunikasjon med skip på alle hav, åpen døgnet rundt 365 dager i året.

Foto: Ukjent

Telemuseet

Rogaland Radio

Villa fra 1965, Sandskaret. Arkitekter var Tonning & Øglænd,

Sandve

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	46	26	11	57	31	35 %
Andre typer minner	4	4	0	4	0	0 %
Grøntanlegg	3	3	0	3	0	0 %
Ruin	0	0	0	0	0	0 %
Samlet	53	33	11	64	31	35 %

Bydelen Sandve grenser til den gamle byen og er samtidig begynnelsen på Ganddalen, daldraget i

Tallgrunnlag des. 2021

forlengelse av Gandsfjorden. Det sentrale landskapselementet er Storåna og elvas nærmeste daldrag. Fra vest kommer Stangelandsåna inn. Begge er elveløp vesentlige for Sandnes industrihistorie.

Navn og gårdshistorie viser at dette var sentrale områder for bygda. Skei og Skeiane referer til samlingsteder med lange tradisjoner. Området har ligget sentralt ved viktige ferdselsårer. En smal tarm av Stangelandsåna var farbar med prammer fra Gandsfjorden opp til Skeiane. Brualand er et gammelt krysningssted over Storåna, med forbindelse mellom Jærveien og Høyland kirke og veien videre østover.

Skeiane, Sandve og Brualand har gjennom en lange periode vært lensmannsgårder og dermed også tingsteder. Brualand skal ha vært sjefsgård i forbindelse med ekserserplassen på Skeianesletta. Offentlige funksjoner som ble styrket av sentral beliggenhet og utbygging av veisystemet utover 1800-tallet. Da ladestedet Sandnes ble skilt ut fra Høyland i 1860, ble Skeiane et naturlig senter for herredet Høyland.

I nær 100 år var denne delen av Ganddalen kjent for sine planteskoler og gartnerier. Det begynte med Statens Planteskole på Sandve (1867–1932), som etter hvert ble utvidet med tilstøtende arealer fra Austrått og Brualand. Som skogplanteskole var den lenge den eneste i landet. Formålet var å drive fram småplanter av buskfure, og vanlig fure og gran til den omfattende skogplantinga som var kommet i gang på Jæren. Planteskolekulturen fikk også stor betydning for hage- og planteskikken i Sandnes og omegn. Etter at statens skogplanteskole ble nedlagt i 1932 opparbeidet kommunen et etter hvert sammenhengende parkbelte langs Storåna. Det går i dag under samlebegrepet Gandsparkene.

Som en forlengelse av Gandsparkene ligger strengen med gravlunder inn mot byen. Deler av ekserserplassen ved Skeiane var alt i 1874 stilt gratis til disposisjon for kirke og gravplass.

Urbaniseringen av området begynte med villabebyggelse sørover langs Jærveien, med hager ned mot Storåna. Det kom også villabebyggelse langs andre veier.

Sandve med Ganddalen ligger i utbyggingsbeltet sør for Sandnes. Det har lagt et sterkt arealpress på bydelen. Etter de opprinnelige gårdsbrukene er det få og kun fragmentariske spor, i hovedsak enkelthus fra tidligere gårdstun, først og fremst bolighus. I løpet av de siste 10-årene har nær all åpen jordvei forsvunnet. Men bydelen Sandve kan by på noen av Sandnes staseligste, best bevarte eldre våningshus fra den tidligere gårdsbebyggelsen – med karakteristisk arkitektur fra ulike perioder. Tap av registrerte kulturminner ligger noe over gjennomsnittet.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Hovedstrukturen i de gamle overordnede veilinjene – Jærveien og Kvellurveien/Espedalsveien, kryssingen av Storåna.
- Skeianetunet – et viktig kulturmiljø med fredet hovedbygning fra 1700-tallet og andre bygninger som Prosteboligen fra tidlig 1900-tall og det tilflyttede Sandvehuset i typisk sandnesempire fra 1840-tallet.
- Høyland og Sandnes rådhus – nyere tids kulturminne med tidstypisk arkitektur, knyttet til storkommunens kommuneadministrasjon. Og et minne etter Sverre Pedersens storstilte byplan for Sandnes i tidlig etterkrigstid.
- Sammenhengen mellom Skeianetunet, Høyland rådhus fra 1961 og Høyland sparebanks bygninger fra to generasjoner med 100 års spenn, 1885–1985. Kulturminner knyttet til fellesskapets historie som spenner vidt i typer og tid.
- Gann kirke, jærkatedralen fra 1978. Et monumentalt samlingsted i moderne form.
- Spredte rester av opprinnelig gårdsbebyggelse og gårdslandskap. Gir det tettbygde boliglandskapet ankerfeste til historien og identitet.
- Gandsparkene med utgangspunkt i Statens planteskole fra 1867 og en stolt gartnerihistorie på Sandved gjennom over 100 år. Forsterket av historien om den stortenkte landskapsparken fra Stokkavatnet til Vågen, som tok form midt på 1900-tallet – i dag er i ferd med å fullføres. Ny vekt på elva i lys av nye tanker om miljø- og naturvern
- Den sammenhengende grønne aksen med gravlunder: Gand gravlund til Sandnes gamle gravlund. Viktig som Sandnes historiebok – et kulturmiljø for refleksjon og identitet. Bygd ut over tid i tråd med Sverre Pedersens byplan fra tidlig etterkrigstid – nå delt av boligplaner fra 2010-tallet.
- Stangelandsåna – som kraftkilde for Sandnes gryende industri og med potensial for å spille en mer synlig rolle i historiefortellingen.
- Telthusveien – et immaterielt kulturminne knyttet til forsvarshistorie.

Viktige kulturmiljø

Skeiane kulturhistoriske område. Høyland kommunes gamle administrasjonssenter, med lange tradisjoner som knutepunkt og møtested. Med kulturminner som i stor grad er knyttet til Sandnes offentlige historie gjennom viktige epoker, og som spenner vidt både i typer og tid. På Skeiane gav Stangelandsåna grunnlag for mølledrift, og her var det handel. Tyngdepunkter i miljøet er *Skeianetunet* – et sentralt kulturmiljø med fredet hovedbygning fra 1700-tallet, markert med stor trær og andre verdifulle bygninger, som gjennom et stort tidsspenn har vært sentrale i sandneshistorien. *Skeianeparken* – omgivelser til det historiske bygningsmiljøet på Skeiane, en del av hagen til prosteboligen og i dag inngang til Gandsparkene. *Det nye rådhuset fra 1961* – etterkrigsmodernisme der arkitektur og forhage med terrassert inngangsparti utgjør en helhet. Et nytt offentlig tyngdepunkt i byen. *Alléen i Håkon 7 gate i sammenheng med. St. Olavs gate* – viktig og planlagt siktlinje fra byen mot det nye rådhuset fra 1961. Begge som rester av storslått byplan fra 1950-tallet.

Sandnes gravlunder. Sandnes gravlunder ligger vest for Rådhuset og strekker seg nordover. Sandnes gamle gravlund ble klar til bruk i 1882 og utvidet i 1907. Sandnes nye gravlund ble anlagt i 1933, med gravkapell fra 1937. Gravlundene er byens historiebok og grønne lunge. Bygd ut over tid og inngikk sammenhengende i Sverre Pedersens byplan fra tidlig etterkrigstid – nå delt av boligplaner fra 2010-tallet.

Villaer Brueland. Et villakvartal mellom Kvellurveien, Brugata, Jærveien og Brualandparken. Del av en parsell som ble skilt fra Statens planteskole da denne ble nedlagt i 1932. Stykket ut i hustomter, solgt til private og suksessivt bebygd 1932–1936. Et område der flere av husene har bevart så mye av opprinnelig karakter, at det er lett å lese som et representativt og helhetlig villaområde fra perioden.

Sleipners gate (Espedalsveien)—Kvellurveien. Dette skal være den eldste innfartsveien fra Høylands kirke og Høylands fjellbygder. Den gikk fra Austrått over Sandvadet ved Brualand. Dette var også en av de første stedene det kom bru over Storåna. Veien mistet noe av sin betydning da Gjesdalveien ble ført ned til Krossen sist på 1860-tallet. Det eldre bygningsmiljøet som er knyttet til den er sammensatt og omfatter arbeidersmåbruket Fredheim fra rundt 1900 som er fredet, en herskkelig hovedbygning i restene av tunet på den gamle gården Brualand i Kvellurveien 30 og direktørvilla fra 1927 i Austråttbakken 5.

Fangeleir Skeiaskogen. I krigsårene satte tyskerne opp en fangeleir for omtrent 300 fanger i skogen mellom dagens Skeiene ungdomsskole og Skogsbakken. På folkemunne ble leiren kalt «polakkleiren» på grunn av at det var mange polakker som bodde der. Leiren skal ha hatt bedre forhold enn fangeleirene med russiske fanger. Krigsfangene gikk hver dag ned til kaien i Sandnes og arbeidet der. Synlige spor i dag er en avlang mursteinsbygning og noen betongfundamenter. Konturer i bakken forteller at flere krigsminner muligens eksisterer under bakkenivå.

Bygning i fangeleiren i Skeiaskogen

Leavoren (Leanuten) sett fra Heigreveien. Kanonstillinger på høyden til venstre, pansersperringer lenger ned – ved driftsbygningen på Lea.

Malmheim

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	49	33	40	89	56	71 %
Andre typer minner	10	7	1	11	4	25 %
Grøntanlegg	9	7	1	10	3	33 %
Ruin	8	7	0	8	1	0 %
Samlet	76	54	42	118	64	66 %

Tallgrunnlag des. 2021

I Sandnes' rike utvalg av natur- og kulturlandskapstyper er det særlig denne bydelen som representerer Jæren. Julebygda er det sentrale bygdelaget. Intensivt jordbruk, drevet fra jevnt over store bruk dominerer. Gamle myrområdet utgjør i dag en stor del av det produktive jordbruksarealet. Drenering av våtmarksområder, myrer og vann har siden midten av 1800-tallet resultert i mye nytt dyrkingsareal og et kulturlandskap i stor grad preget og skapt av kanalene og steingardene.

Tidligere var det en tradisjonell, mangesidig drift med sauer på hver gård, men saueholdet ble redusert i takt med konsentrasjon om melkedrift og nydyrkingen utover 1900-tallet.

Sammen med endringene i kulturlandskapet har også fornyelsen i gårdsbebyggelsen vært stor. Det er generelt få eldre gårdshus bevart og tapet etter SEFRAK-registreringen fra 1980-tallet er høyt. Eldre driftsbygninger og mindre uthus i tun og utmark er det få igjen av. Hus med tradisjonelle bygningsteknikker som grind og gråstein er nær utradert – i dag representert med ett hus hver.

Driftsbygningene er viktige elementer i det åpne jærlandskapet. Selv om fornyelsen er stor, finnes eksempler som viser typisk utvikling over tid. Som en stor grindabygd løe på Malmheim, store driftsbygninger fra mellomkrigstid med typiske varianter av siloutbygg og et par representanter av Marshallhjelpens amerikanske løer med buede takkonstruksjoner.

Av de 10 jærhusene fra Sandnes, som Rogaland fylkeskommunes hadde med i sin handlingsplan for jærhus i 2002, hørte fem til i bydelen. I dag står fire.

Før Soma og Høyland (Gand) kirkesogn ble slått sammen i 1839, hørte de fleste av gårdene i bydelen til kirken på Soma. Den gamle kirken ble da revet og kirkegården lagt ned.

Utbyggingen av kommunikasjonene sist på 1800-tallet, med nye veier til Heigre, Ganddal og Killingland, skapte et nytt bygdesenter – Krossen i Julebygda. Her kom det gravlund i 1910 og etter hvert butikker, forsamlingshus og ikke langt unna skole. Etter lang tids planlegging sto Julebygda kapell ferdig i 1957.

Bydelen har flere verdifulle eldre bygninger, men ingen er avgrenset som sammenhengende miljøer.

Med strategisk beliggenhet ved Sola flyplass og med siktlinjer mot kysten, ble bydelen sterkt berørt av installasjonene til Festung Stavanger – okkupasjonsmaktens forsvarsverk med pansersperringen og tilknyttede støttepunkter.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Det åpne jærlandskapet forsterket av lange linjer med steingarder og trekker langs veiene.
- Kanalene som dokumenterer en ekspansiv periode i det jærsk jordbrukslandskapets utviklingshistorie. De forteller også om store landskapsendringer med vann, bekker og myrer som forsvant.
- Den historiske høyden med Soma, det gamle kirkestedet, bauta og gårdsbebyggelse som markerer det tidligere klyngetunet – og som styrker sammenhengen til landskapet og den gamle ferdselsåren mot Sola. Her er mange lag historie samlet.
- Bydelen har fire av Sandnes åtte stående jærhus, på Årsvoll, Killingland, Lea og Stokkholen.
- Jærhusene og landskapet – med tanke på sammenheng med gårdslandskapet er siktlinjene til de få bevarte jærhusene viktige.
- Byggeskikk. Hovedbygningen på Årsvoll bruk 1 som en særlig fin representant for Sandnes-klassisismen på 1840-tallet. Den store grindabygd løa på Malmheim. I dag det eneste huset med grinkonstruksjon i flatbygda, og en av få intakte større grindabygde løer i Sandnes.
- Bydelen har et nett av viktige ferdselsårer fra ulike perioder av 1800-tallets veiutbyggingsprosjekter, også med partier som er lite eller mindre endret – som Gamle Austvollvei og Gamle Folkvordvei.
- Julebygda sentrum – Krossen, et knutepunkt skapt av utbyggingen av kommunikasjonene i andre halvdel av 1800-tallet. Julebygda kapell og Malmheim skole gir miljøet historisk forankring. Den visuelle sammenhengen mellom de få eldre bygningene og veistrukturen er viktig.
- Andre viktige forsamlingshus. Soma barneskole fra 1932, er en av de best bevarte innen sin generasjon og type. Rudlå et av få bevarte samfunnshus fra slutten av 1800-tallet, som også kan ha en spennende forhistorie.
- 2. verdenskrig. Med strategisk beliggenhet ved Sola flyplass og med siktlinjer mot kysten, ble bydelen sterkt berørt av okkupasjonsmaktens forsvarsverk Festung Stavanger. Her er mange kulturmiljøer som dokumenterer denne historien. Særlig viktig er siktlinjer til og mellom de krigshistoriske minnesmerkene, som forteller om beliggenheten i landskapet og deres strategiske betydning.

Viktige kulturmiljø

Støttepunkt Leavoren. Leavoren er en markant høyderugg sørvest i den jørske delen av Sandnes. Nuten var et strategisk viktig punkt for tyskerne. Herfra er det vid sikt til over alle slettene som leder inn mot Sola og Forus flyplasser. Det gjorde dette støttepunktet sentralt i forsvaret av flyplassene, og hele Festung Stavanger. Det lå langs pansermuren som gikk fra Ganddal til Vigdel. Området hadde et stort antall bunkere, flere kanoner og andre infanteristillinger. Etter krigen ble mange av byggene til tyskerne brukt av Heimevernet. Flere av bunkerne lå på jordbruksjord, og etter Heimevernets oppsigelse av leieavtalene på anleggene ble mye nedgravd.

Støttepunkt Heigre. I slutten av krigen var det plassert ut 44 mann fra det tyske militæret i dette støttepunktet. Det lå tett mot pansersperringen. Flere støttepunkt ligger plassert lenger mot havet, men de ligger i Sola kommune. Forsvar ved et eventuelt angrep fra sør var hovedfunksjonen til støttepunktet. Kontroll over Heigreveien, som var en viktig innfartsåre fra sør, var også viktig her, i tillegg til området mot kysten. Etter at et grustak ble opprettet på området, har bunkerne og krigsminnene som lå vest i støttepunktet forsvunnet.

Luftvern batteriet Somanuten. På Soma, i området rundt Somanuten, var det mye tysk aktivitet i krigsårene. Et større luftvern batteri lå på toppen av Somanuten. Mange av bygningene på denne toppen står ennå. Det hadde som hensikt å beskytte flyplassområdene fra luftangrep. Nedenfor Somanuten, i Somamyra, lå en fangeleir. Det var også en leir i Vølstadskogen. Et stykke lenger nord, ved Bærheim, lå en taksebane som ble bygget mellom flyplassene på Forus og Sola. Også på Bærheimsnuten var det installasjoner.

Pansersperringen, se Ganddal side 49.

Luftvern batteriet på Somanuten.

Deler av Gamle Postvei sør for Melsheiveien. Kraftlinjene til Tronsholen i bakgrunnen

Bogafjell

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	5	1	7	12	11	64 %
Andre typer minner	7	6	0	7	1	0 %
Grøntanlegg	1	1	0	1	0	
Ruin	0		0		0	
Samlet	13	8	7	20	12	58 %

Tallgrunnlag des. 2021

Bogafjell var en del av Austrått bydel fram til 2011. Det er boligutbygging i et tidligere kupert utmarksområde som skapte behovet for å skille ut bydelen. Landskapet karakteriseres av en markert dal som Høylandsåna renner gjennom på sin vei mot Stokkalandsvatnet. Utspringet er Bråsteinsvatnet, som har stort nedslagsfelt, noe som gir elva god vannføring. Vannkraften har vært utnyttet til småindustri som kornmølle, stampe og sag. Mye av dalbunnen er gammel myr, som i flere omganger har blitt drenert, tørrlagt og dyrket. Høylandsåna er som resultat sterkt kanalisert.

Det meste av området kom etter hvert under Høyland Prestegård, og det er husmannsplasser under prestegården som har preget mye av arealbruken de senere hundreårene. Det gjelder særlig det bebodde dalføret langs Høylandsåna. De eldste plassene lå i liene, som Buggeland, de noe yngre langs de nyere hovedveiene som utover 1800-tallet kom i dalbunnen. Flere av husmennene var knyttet til møllene langs Høylandsåna.

Bydelen ligger midt en av de gamle og viktigste ferdskorridorene mellom Østlandet og Vestlandet. Den gamle postrideveien, som ble etablert med nytt postvesen på 1600-tallet, gikk her. Den ble fornyet i flere omganger. Rundt 1868 ble Gjesdalveien, som den heter ved byen, ført fram til ladestedet ved Krossen. Som helhet var moderniseringsprosjektet av den gamle postveien Sandnes – Gjesdal (Gamle Ålgårdvei) som startet på 1860-tallet, ikke ferdigstilt før i 1882. Da var veien også ført utenom prestegårdstunet. På 1990-tallet ble den nye hovedveien, E39 fra Stavanger, ferdig fram til

Osli og avlastet deler av den gamle hovedveien til Ålgård. Ulike lag av de gamle veiene er bevart flere steder i bydelen.

På hver side av dalen er mye av naturgrunnlaget kupert fjell og skogkledt utmark, bl.a. del av Statskogs skogeiendommer i Høylandskomplekset, som har utgangspunkt i statens oppkjøp av Myklebust i 1873 for å etablere plantefelt.

Det er to *jærhus* bevart i bydelen, fra hver sine tidsepoker, begge med tilknytting til tidligere husmannsplasser. Blant disse er et av Sandnes eldste og mest intakte jærhus – det gamle heimahuset på Buggeland. Det andre er det lille heimahuset på den gamle plassen Myrland ved Gamle Ålgårdsvei. Bare Buggeland er med i Rogaland fylkeskommunes handlingsplan for jærhus.

Det relative tapet i den lille bestanden kulturminner er høyt. De fleste gjelder driftsbygninger i jordbruket. Det er ikke avgrenset kulturmiljøer med eldre bebyggelse, men her er flere verdifulle enkeltminner, både hus, veier og andre ferdselsminner.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- De gamle veisporene fra ulike tidslag – representerer grunnleggende historiske strukturer. Forteller om samferdselens bruk av landskapet gjennom tidene. Har strukturert lokal bebyggelse og viser til sammenhenger med storsamfunnet.
- Det gamle jærhuset på Buggeland – med sårbare siktlinjer i et nyurbant landskap.
- Myrland er sårbar som et av få bevarte mindre jærhus og en av få bevarte husmannsplasser med eksponert beliggenhet ved eldre allfarvei. Lesbar sammenheng til veien er viktig.
- Volden Mølle representerer bygdemøllene og er den siste tradisjonelle kornmølle med fortsatt lesbar nær sammenheng mellom mølle, elv og dam.
- Tronsholen transformatoranlegg, milepel i etterkrigstidens elektrisitetsutbygging – viktige siktlinjer til anlegget, sammenheng masterekker og stasjon. Del av NVEs temaplan «Kraftoverføringens kulturminner».

Viktige kulturmiljø

Tronsholen transformatorstasjon. Like etter andre verdenskrig gikk Stavanger Elektrisitetsverk og Maudal Kraftlag sammen om å stifte Lyse Kraftverk. Målet var en storstilt kraftutbygging innerst i Lysefjorden, med kraftoverføring til en ny sekundærstasjon på Høyland i Sandnes – Tronsholen. Da stasjonen skulle levere kraft til viktige militære og sivile anlegg ble den plassert i en fjellhall. Den ble

satt i drift i 1953. Med overføringsledninger fra Lysebotn, ble anlegget satt i drift i 1953. Både transformatorstasjonen og tre generasjoner kraftlinjer er del av NVEs temaplan «Kraftoverføringens kulturminner».

Mollemesterboligen til Stangeland Mølle.

Stangeland

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	67	34	33	100	66	50 %
Andre typer minner	7	6	1	8	2	50 %
Grøntanlegg	1	1	1	2	1	100 %
Ruin	0				0	
Samlet	75	41	35	110	69	51 %

Tallgrunnlag des. 2021

Bydelen ligger på vestsida av Gandsfjorden og hører til det flate jærlandskapet. Den har siden bydannelsen i 1860 vært sterkt preget av nærhet til Sandnes sentrum og er i dag så godt som fullt ut bymessig bebygd.

Stangeland var en av gårdene innerst i Gandsfjorden som hadde sjølinje, med eiendommer ned til Fjerå. Det meste av den gamle gårdsbebyggelsen på Stangeland lå i området der Stangeland skole kom i 1921. Gården avga mange bruk til ladestedet i 1860.

Stangelandsåna og Oalsbekken har gitt premiss for mye av bydelens utforming – næringsliv og bosetting. De har vært grunnleggende for utviklingen av flere av Sandnes historiske industrier. Stangelandelva har stort sett sine kilder fra myrområder i vest, som fra midten av 1800-tallet har blitt drenert og dyrket. Oalsbekken fra en kilde i Solaveien. I dag har begge mistet sin gamle betydning, er lukket og fungerer som kanaler for overvann og kloakk.

Beliggenheten ga Stangeland en viktig plassering til regionens ferdselsårer. Solaveien viderefører trolig en gammel forbindelse mellom Gandsfjordboten, Sola og Tananger, og var kirkevei til Soma kirke før 1841. Som innfartsvei til Sandnes ble den erstattet av Oalsgata rundt 1920. Postveien er den første offentlig anlagte kjøreveien i området og skal ha blitt ferdigstilt her rundt 1800.

Tilgang på vannkraft og utbyggingen av innfartsveiene fra Jæren, gjorde Stangeland til et attraktivt sted for bedrifter i andre halvdel av 1800-tallet. Her var det grunnlag for et variert næringsliv med grynemøller, barkemøller, fargerier og snekkerfabrikker.

Urbaniseringen i området begynte som en fortetting langs innfartsveiene og med næringsbebyggelse langs Oalsbekken og Stangelandsåna.

Et belte vest for bygrensa hørte i bygningslovens forstand til byens «byggebelt», der det var restriksjoner for hvor tett og høyt man kunne bygge trehus, og hvordan bebyggelsen skulle følge gatelinja. Deler av bebyggelsen her glir over i ladestedets boligkvartaler.

Tapet i bydelen er høyt. Det er i dag svært få spor etter den tidligere gårdsbosettingen. Noen få hus finnes, bl.a. noen gamle hovedbygninger som er pusset opp og ført tilbake. Det er langt færre uthus og knapt hele tun. Bydelen har et representativt utvalg av villabebyggelse fra ulike epoker.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Innfartsveier og utmarksveier fra forskjellige lag av historien. Historiske strukturer som forteller om bruk av landskapet og sammen med tilknyttet bebyggelse, forteller om utvikling i bosetting, næring og samfunnslag.
- Småhusbebyggelsen langs Solaveien ved Stangeland Mølle, et av få steder dere flere slike hus ved innfartsveien er bevart som et miljø.
- Vassdragene Stangelandsåna og Oalsbekken, grunnleggende for utviklingen av flere av Sandnes historiske industrier. Viktige premisser for bydelens fysiske utforming.
- I dag er det ingen synlige spor etter vassdragene, annet enn indirekte ved bebyggelse som var knyttet til dem. Stedet for Oalsollen er kjent og markert som tradisjonssted.
- Bevarte kulturminner og kulturmiljøer innen industri og handverk gir samlet et fint og representativt bilde av Sandnes eldste «merkevareindustrier» – grynemøller, barkemøller, fargerier og snekkerbedrifter.
- Stangeland Mølle – siste ledd i en lang historie om å lage mat av korn i Sandnes. Med en form og et eksteriør som gjør det lett å lese som et næringsbygg, i et helhetlig miljø med tilknyttede boliger og med markant beliggenhet til gamle innfartsveier.
- Fragmenter som forteller om tidligere landbrukstilknyttet bosetting. Viktig lokal historiebok. og identitetspunkter.
- Fragmenter av arbeider- og boligbruk. Tilhører det første sjiktet fra historien om urbaniseringen, med ett bein i det gamle selvforsyningsjordbruket. Særlig sårbart ved fortetting.
- Villabebyggelse med fine eksempler fra stilhistorien.

Viktige kulturmiljø

Ved Solaveien og Postveien. Feltubygde villakvartaler fra tidlig 1900-tall, enkle halvannenetasjes sveitserhus, flere av typen sandneskasse. Bygd dels etter gammel veistruktur, dels etter rutenettplan for byggebeltet utenfor bygrensa.

Oalsgata 25–31. Fire tregårder fra rundt 1930 bygd til den nye innfartsveien Oalsgata, like utenfor bygrensa. Stilpreget er nyklassisisme og jugendstil. Gruppen framstår som markante i gatebildet og bidrar til å knytte Oalsgata til utbyggingsepoken.

Stangeland Mølle. Rogalands siste havregrynsmølle i drift. Tradisjoner som mølle med kraft fra Oalsbekken fra 1840-tallet. Bygningsmiljø fra 1918–1931, basert på elektrisk drift. Stangeland Mølle har vært i kontinuerlig drift siden starten.

Småhusmiljø Solaveien. En liten gruppe med små bolighus ved den gamle innfartsveien til Sandnes. Karakteristisk for selvgrodd småkårsbebyggelse utenfor bygrensa.

Stangelandslunden. Et sammensatt miljø i grense mot byen, med vannressursene i Stangelandsåna som forutsetning. Det dokumenterer typiske sandnesnæringer som møllevirksomhet, garveri- og trevareindustri.

Stangeland fotografert av Widerøe 1954 (ika-w071037)

Aasegården i Olav Kyrres gate 2, bygd rundt 1900.

Trones og Sentrum

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	491	103	100	591	488	20 %
Andre typer minner	30	26	3	33	7	43 %
Grøntanlegg	16	13	1	17	4	25 %
Ruin	1	0	3	4	4	75 %
Samlet	538	142	107	645	503	21 %

Tallgrunnlag des. 2021

Strategisk beliggenhet innerst i Gandsfjorden er basis for bydannelsen 1860 – et knutepunkt mellom Jæren, Stavanger og «fjordane» dvs. Ryfylke og Hardanger. Her foregikk et livlig varebytte med jordbruksvarer fra Jæren, trevarer fra fjordane og sild. Sandnes var Jærens «uthavn». Rollen som knutepunkt går som en rød tråd gjennom historien til Sandnes.

Strandstedet vokste fram langs den smale bredden på vestsida av fjorden under Trones. Strandstedet er dokumentert fra 1600-tallet. Den første husklyngen kom på Neset under Trones, der Strandgata og Langgata møtes i dag. Plassene nord for Neset hørte til Nedre Trones og ble kalt Nordre Sandnes eller Norestraen. De sør for Neset lå under Øvre Trones og ble kalt Sør-Sandnes eller Sørestraen. Bebyggelsen vokste langsomt og tetnet seg først til på Norestraen der havneforholdene var best. På Sørestraen holdt småbrukene lengst stand.

Det rike vørsildfisket utenfor Rogaland fra 1808 til 1870 dro veksten for alvor i gang. Tilgang på penger fra fisket fremmet modernisering av jordbruket, skapte handel, gav muligheter til å fornye husene og bygge nytt – og satse på næringsvirksomheter. I 1784 var kimen også lagt for Sandnes som industristed, med anlegget av Gamlaverket rett nord for Neset.

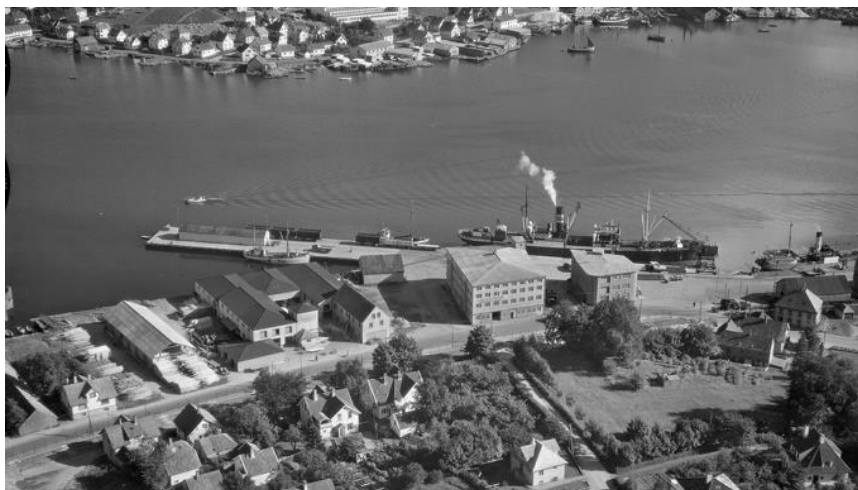
Milepæler med konsekvenser for byutformingen er bystatus 1860, byplan stadfestet 1862, veiknutepunktet Krossen 1868, Maulandsbrygga 1860-tallet, Jærbanen 1878, dampskipsbrygge 1890, bybrannen 1897, murtvangloven 1904, Høybanen 1955, Storkommunen 1965.

En by med handel og industri i kontinuerlig utvikling, stadig i fremste linje, karakteriserer næringslivet og preger bybildet også gjennom det meste av 1900-tallet. Epokene har satt avtrykk i arkitektur og bystruktur. Det er først avindustrialisering på 1980-tallet som for alvor bryter denne utviklingen, på en måte som gir store deler av det sentrale bylandskapet et radikalt, nytt innhold. Representert ved bydelen Vågen, tidfestet ved arkitektkonkurransen i 1986 – i dag et nytt sentrumsområde med vekt på bolig, kultur og sjø.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Landskapet: Den visuelle kontakten mellom byen og fjorden. Forholdet mellom byen og fjordlandskapet vil alltid ha en viktig rolle i fortellingen om Sandnes. Like viktig for kunnskap, opplevelse og bruk.
- Landskapet: Storåna, Stangelandsåna, Oalsbekken, Fjerå med marbakken i forkant og leirbakkene i bakkant – en fortelling om naturgrunnlag, industriskaping, avvikling og nytt innhold, ekstrem forvandling i flere lag.
- Leirbanene – avtrykk i landskapet etter den første industrien, teglverkene.
- Neset og Kaien – ladestedets fødested og opptakten til en moderne havn. Bygningssmiljø knyttet til Sandnes nøkkelindustri midt på 1900-tallet.
- Rester av gammel strandlinje og sjøhusmiljø på Norestraen.
- Strandgata – Langgata – Jærveien. Sammenhengen i den lange veien, den nye hovedveien mellom Stavanger og Jæren, som ble ført langs stranda sist på 1840-tallet. Forutsetningen for veksten i strandstedet, som utløste status som ladested (by) og som ligger til grunn for byens langstrakte særpreg.
- «Den lange veien» ble ryggraden i ladestedets byplan med kvartaler.
- Mens Strandgata, Norestraens del av «den lange veien» beholdt mer av særtrekkene fra det gamle «selvgrodde» strandstedet – sårbart for moderniseringer.
- Innfartsveiene i flere lag – grunnleggende strukturer som forteller om det viktige opplandet.
- Krossen – knutepunktet der veiene fra Sola og Gjesdal møtte den gamle hovedveien mellom Stavanger og Jæren sist på 1860-tallet. Et tyngdepunkt for bondehandelen med opplandet. Sentrums sørlige tyngdepunkt. Lenge kvartalsbyens grense mot sør.
- Kvartalsbyens nordlige tyngdepunkt – Kaien, jernbanestasjonen 1878 og Torget. Mellom disse tyngdepunktene i Langgata vokste byen fram.
- Bevart bebyggelse fra før ladestedet – Det fredete Nygårdshuset i Langgata 8, Nygårdsbrukene i Jærveien 19 og 20. Norestraens eldre bebyggelse som representerer strandstedet, men også mye av bebyggelse og virksomheter fra ladestedets første år. Sammenhengen mellom næring- og industriebeltet på sjøsida og bolig og annen bebyggelse langs gata.
- Mangesysleriet i kvartalsbyen med stor variasjon i type næringer og virksomheter. Gjenværende gårdsrom, smau og bakgårdbebyggelse er særlig viktige miljøer som synliggjør og forteller om virksomhetene i den gamle byen.

- Gjenværende industribygninger i Vågen, i kvartalene i byen og langs Norestraen. Sandnes har fortsatt representanter som forteller om en rik og sammensatt industrihistorie, knyttet til de ulike miljøene.
- Jernbanehistorien – Høybanens karakter og detaljer fra 1950-tallet, med skiferkledning, jernrekkverk og underganger. Gir tidskoloritt til en betydningsfull epoke i byutviklingen. Rester av jernbaneparken som spor etter den første stasjonen på Jærbanen fra 1878.
- Avtrykkene i bybildet etter bybrannen i 1897. Viktig historisk hendelse med følger for offentlige plangrep. Langgata mellom Kirkegata og Olav Kyrres gate omregulert med 1 m bredere gate. Gjenoppbygd med ensartede to-etasjes tregårder med helvalmede tak. Kjøpet av Anfindsens gård ved Torget i 1898, som gav mulighet for å regulere en bred brannkorridor fra Søndre Sjøalmenning opp til bygrensa. Styrket det nordre tyngdepunktet som et «offentlig Sandnes».
- Den generelle murtvängen 1904 – som best kan leses i en konsentrert byggevirkomhet i villakvartalene vest for byen og i forstadsbebyggelsen langs innfartsveiene.
- Siktlinjer i byplanens rutenett. Sammenhengen mellom sentrum og villakvartalene.
- Siktlinjer til byens landlige omgivelser – det var landbruket og bondehandelen som fikk i gang handelsbyen og sparket i gang mange av virksomhetene som lå til grunn for industribyen.
- Fellesskapets kulturminner. Sandnes har en rekke flotte bygninger som er nær knyttet til byens offentlige historie. De representerer ulike institusjoner og epoker. Eldst er Sandnes kirke fra 1882, Sandnes gamle sparebank fra 1895 og Sandnes gamle folkeskole fra 1899. Dertil, ikke minst, byens rådhus og kino fra 1942, brannstasjonen fra 1932, Sandnes nye folkeskole, Trones skole fra 1956, «Husmorskolen» fra 1913 og Sandnes sykehus 1914–1944. I tilsvarende kategori kommer Frelsesarméen (Folkets Hus) fra 1913 ved Rådhusplassen og Folkets hus i Kirkegata fra 1961, Høyland Meieri fra 1926, IOGT sitt losjehus fra 1935 og Turnhallen fra 1960. I tillegg til at flere har høy arkitektonisk verdi, er dette hus med stor verdi for historisk identitet og tilhørighet. I bybildet er de viktige historiske ankerpunkter der siktlinjer til disse har stor betydning.
- Parker, gravlunder og gamle trær og hager – byens grønne lunger. Fellesskapets kulturminner som er viktige lavterskel møteplasser. Inneholder også fortellinger om byplanhistorie og byens egen, stolte grønne historie.

Kaien mot Hana fotografert av Widerøe i 1950.

Viktige kulturmiljø

Kaien på Neset. Kaiområdet som dokumenterer utviklingen av Sandnes til en moderne industri- og havneby midt på 1900-tallet og samtidig markerer strandstedets fødested i fjordlandskapet.

Nygård, Jærveien 17 og 20. Nygård har bakgrunn som husmannsplass under Stangeland. I 1765 kjøpte Ola Osmundson Sandnes den tidligere husmannsplassen, som fikk navnet Nygård. Nygård lå sentralt til ved de gamle hovedveiene og den offentlige skystasjonen ble flyttet fra Lura til Nygård i 1850, etter utbedringene av Jærveien midt på 1800-tallet. Fram til 1905 vekslet Nygård og Skeiane om å ha skystasjonen. Bygningsmiljøet ved det som i dag er Jærveien 19 og 20 skriver seg fra en gårdsdeling midt på 1800-tallet.

Kvartalsbyens sentrum. Strandstedet Sandnes ble ladested i 1860 og representerer en typisk norsk by bygd ut etter datidens byplanidealer, med kvartaler og rutenettmønster og krav til bebyggelsens utforming. Byutviklingen skjøt fra rundt 1870, etter at veiene fra Sola og Gjesdal møtte den gamle hovedveien og knutepunktet Krossen oppsto. Krossen ble et tyngdepunkt for bondehandelen med opplandet. Torget i nord, sammen med jernbanestasjonen fra 1878, og Dampskipskaia fra 1890, fikk et miljø med offentlige bygninger. Mellom disse tyngdepunktene i Langgata vokste byen fram.

Villakvartalene bak sentrum. «Villakvartalene bak sentrum» omfatter de kvartalene som ligger i umiddelbar kontakt med sentrum i kvartalsbyen. Her var terrenget slik at kvartalene sømløst kunne vokse utover etter planen. Den første og største utbyggingen kom rett etter 1910 på det flatere beltet rett utenfor murgrensa.

Villastrøket Hogstadbakken. Her møtte skrivebordsplanene i rutenettet problemer med terrenget, men er tilnærmet forsøkt gjennomført. Her skråner terrenget bratt, og husene ligger i sterkt terrasserte hager med flott utsyn. De bratte takene i jugendstil og nybarokk utgjør en klart lesbart og særpreget silhuett i bybildet. Området ligger i virkningsfull kontrast til kvartalene på flata.

Villastrøket Blåsenborg. Her møtte rutenettplanen sin overmann i terrenget. Planen ble ikke gjennomført. I stedet kom bebyggelsen langs en gammel sikksakkvei fra stranda opp til Øvre Trones. De aller fleste byggetomtene er skilt ut rundt 1930 og bebygd da. Det er et rent boligområde med relativt enkle villaer med små haver. Det er et trehusmiljø, men ligger innenfor murtvanggrensa slik den vises på Krums kart datert 1913, så her må det være gitt dispensasjon. Bebyggelsen er preget av mellomkrigstidas folkelige jugendstil innenfor panelarkitekturen.

Villakvartalene sør for Oalsgata. Dette området omfatter den sørligste utstrekningen av kvartalsbyen, og er de villakvartalene som ble sist utbygd. Miljøet stekker seg sørover til den gamle bygrensas møte med Stagelandselva. Innenfor murgrensa finner vi en gruppe murvillaer bygd rett før og etter 2. verdenskrig. Et særpreget, enhetlig miljø preget av brytningstiden mellom nyklassisismen og funksjonalismen.

Industriområdet Vågen. Industriområdet i gammelt elveos, med røtter i teglverks- og ullvareindustrien. Base for etterkrigstidens sandnesindustri som nytt utviklingsområde for Øglænd. I dag et nytt sentrumsområde med vekt på kultur og sjø. Området speiler viktige sider av Sandnes industrihistorie og nyere byplanhistorie fra slutten av 1800-tallet til 2000.

Gamle Vågsgjerd. I kvartalene rundt innfartsveien Gjesdalveien øst for jernbanen, på sandbankene mellom Stangelandsåna og Storåna, og utenfor murtvängen, vokste det fram en tett bypreget bebyggelse i årene etter 1900. I hovedsak var dette enkle trehus for arbeidere og håndverkere, samt noen mindre verksteder, og i utkanten mot jernbanen en liten gruppe trevillaer.

Tronesveien er del av en gammel forbindelse mellom omlandet og den første bydannelsen ved fjorden. Den var også hovedforbindelsen mellom hovedgården på Nedre Trones og Norestraen. Veien ble utbedret i 1893 for at Sandnes kommune skulle ha en skikkelig kjørevei til den nyanlagte fattiggården Varatun. Veien fikk da forsterket betydning som innfartsvei til byen.

Høyland Forbruk og Enok Berge. Bymiljø rundt Høyland forbruksforenings anlegg og Enok Berges forretningsgård i Gjesdalveien. Sammensatt miljø som viser byutviklingen i ulike perioder ved veien inn mot Krossen.

Anfinnsmarken borettslag. Sandnes boligbyggelags første rekkehus på Trones fra 1952. Tegnet av arkitekt Sverre Brandsberg Dahl i 1951. Omfatter Grinigata 7 og 10 og Tronesgeilen 1. Representerer de første boligbyggelagshus og de første rekkehus.

Forsvarets rekkehus på Anfinnsmarken. Omtrent samtidig med Sandnes boligbyggelag planla Forsvaret å bygge rekkehus for sitt personale samme sted. Utbyggingen ses i sammenheng med oppbyggingen av Vatneleiren. Tomtene ble skilt ut i 1952–55 fra Anfind Anfindsens gamle eiendom 70/23 på Trones, som Sandnes kommune da eide. I materialknapphetens etterkrigstid fikk forskjellige institusjoner begrensede kvoter for å bygge. Forsvaret hadde egne kvoter.

Eidsvollgata 81 til 93, Chr. Krogs gate 20. Rekke med arkitekttegnede bolighus i hovedsak bygd mellom 1955 og 1957. Et miljø som representerer epokens nye, toppmoderne trend med sammensatte bygningskropper tilpasset terrenget. Det fleste har saltak. «Alt på ett plan» er idealet. Materialbruken er variert. Nylig reguleringsvedtak om riving av to sentrale hus, Eidsvollgata 85 og 87, svekker karakteren av et helhetlig miljø. Det bør etter hvert foretas en ny vurdering av om kulturmiljøet som helhet må anses som tapt.

Ullandhauggata. Området mellom leirbanene til Gann og Gamlaverket ble lagt ut til byggefelt for boliger midt på 1930-tallet. Her kom det et tidsenhetlig miljø med toetasjes funksivillaer på hver side av Ullandhauggata. Helvalmede skifertekte tak og kledning som «skjørt- og bluse-hus» gir miljøet særpreget.

Trones skole. Trones skole, Sandnes nye folkeskole fra 1956. Introduserte paviljongsystemet i skolearkitekturen. Prosjektert av Eyvind Retzius.

Norestraen dokumenterer den eldste selvgrodd bebyggelsen langs den sentrale hovedferdselsåren mellom Stavanger og Jæren, og representerer første stadium i utviklingen av Sandnes som tettsted og etter hvert by. Det var her havneforholdene var best. Norestraen karakteriseres av sin langstrakte form etter veien og kystlinja, preget av individuell og gradvis utvikling. Bygningstiljøet viser et vidt spekter i alder, type, størrelse og stilpreget. Flere hus har høy antikvarisk egenverdi. Det viktigste ved gata er imidlertid miljøet sett som en helhet. Det gamle gateløpet, kontakten med sjøen og den varierte bygningsmassen viser på en fin måte det gamle bysamfunnet. Det er et av de viktigste kulturhistoriske miljøer i sentrum av Sandnes, og ble regulert til spesialområde bevaring i 1996. Det er av Riksantikvaren definert som bymiljø av nasjonal interesse og har status som NB!-område. Norestraen er inndelt i følgende delmiljøer:

Strandgata 16 til 24. Husgruppen lengst sør i Strandgata. Et sjeldent intakt, tett miljø med blanding av bolighus og verksteder, typisk for bebyggelsen i Strandgata. Hus fra strandstedets tid, tidlig på 1800-tallet, til 1900-tallsskiftet.

Strandgata 40 – 58. Tettbygd rekke med eldre hus bygd mellom teglverkene Altona (1854-1916) og Nynæs (1873-1959). Bymiljø karakterisert av variasjon i hustype, funksjon og alder.

Altonafeltet. Hagebyfelt fra ca. 1920, bygd på tomtene etter Altona teglverk (1854-1916). En gruppe på 5 små sveitserhus og tre litt større tomannsboliger i nyklassisistisk, nasjonalromantisk utforming. Et av få eksempler på sosial boligbygging i offentlig regi i Sandnes.

Strandgata 101 til 109. Miljø med mindre bolighus, uthus og sjøhus på Strandgatas sjøside. I intakt eldre strandlinje med natursteinsmurt havn. Deler av bebyggelsen hører med til det eldste sjiktet på Norestraen.

Simonsbakken. Miljø med særlig sterk tilknytting til Sandnes pottemakerhistorie. Bygninger fra strandstedets tid til våre dager. Eldre bebyggelse på begge sider av Strandgata. Variert gatebilde og kontakt med sjøen.

Utsikt fra Blåsenborg mot Hana 2018. Transformasjonen av sjøfronten inne i Vågen startet med Hanabryggen e midt på 1980 tallet. Kranene viser utbygging av ny sentrumsbebyggelse i indre havn, der bl.a. Sandes nye rådhus står i dag.

Vågen fotografert av Widerøe 1935. (ika-w004291)

Polen, villaen fra 1904 til disponenten på Lura teglverk.

Lura

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	60	22	33	93	81	41 %
Andre typer minner	17	12	1	18	16	6 %
Grøntanlegg	2	2		2	0	0 %
Ruin	24	24	2	26	2	100 %
Samlet	103	60	36	139	79	46 %

Tallgrunnlag des. 2021

Bydelen ligger på vestsida av Gandsfjorden og hører til det flate jærlandskapet. Strandlinja mot Gandsfjorden karakteriseres av Luravika, en halvsirkeformet bukt mot fjorden mellom markerte høydedrag på hver side. Her har Lurabekken, som får tilsig fra myrene sørvest for Håholen, utløp i fjorden. Lurabekken var en ressurs for oppsitterne og ga i 1860 grunnlag for Lura Mølle, som regnes for å markere inngangen til epoken med industriell havregynsmaling på Jæren. Luramølla var i drift til 1919.

Lura har i mange århundrer ligget midt i allfarveien fra Stavanger og vært et knutepunkt for ferdseien. Postveien mellom Stavanger og Kristiansand ble etablert 1652, og Lura har vært både post-, skysskifte- og gjestgivergård på denne ruta. Disse funksjonene ble avviklet utover 1800-tallet, etter hvert som den nye veien over Jæren ble utbygd, og Sandnes vokste fram som det nye knutepunktet. Postgården på Lura ble erklært verneverdig i 1926, men revet i 1935. Den lå ved det gamle klyngetunet. Ved stranda er det tradisjon for gammel markeds plass – Krossane.

Urbaniseringen av området startet for alvor etter krigen. Området rundt den gamle tunklyngen på Lura ble tett utbygd i løpet av 1960-tallet, og i dag står kun ett av de gamle heimahusene igjen, som

et bolighus blant flere. Kjerneområdene av Stokka ligger i dag som en jordbrukslomme innkapslet på tre sider av tettbygde næringsområder og motorveien.

Tanken om å tørrelegge Stokkavatnet kom opp alt under arbeidet med senkingen av Skas–Heigrevatnet på 1850-tallet. I 1906 kunne arbeidet starte. Det ble det største av alle drenerings- og nydyrkingsarbeidene på Jæren, etter at slike prosjekter grep om seg fra midten av 1800-tallet. Tappingen av Stokkavatnet var et prosjekt som fikk store og utilsiktede konsekvenser for videre arealbruk i området. Formålet var å vinne nytt jordbruksland, men alt april 1940 ble den nye jordsukssletta i Stokkavassbotnen annektert av tyskerne som straks gikk i gang med å anlegge Forus flyplass – som etter krigen ble til Forus industriområde, i dag Norges største, sammenhengende næringsområde.

Med sin nærhet til den nyåpnede Sola flyplass, Nordsjøen og Stavanger ble bydelen sterkt merket av okupasjonsmakten under 2. verdenskrig. Tvangsevakueringen fra området rundt Sola flyplass ble satt i verk alt 19. april og omfattet tre tusen mennesker og trolig seks tusen husdyr. Tyskerne bygde mye i området.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Luravika – naturgrunnlaget med den karakteristiske bukten som Lurabekken renner ut i og høydedragene på hver side.
- De gamle båtstøene – landingsplasser og veien ut i verden.
- Postveien/Gamleveien fra 1790-tallet, regionens første anlagte vei, som med sin snorrette linje skiller seg klart ut i det tettbygde landskapet. Samferdselshistorie som forteller om ulike tiders måte å anlegge veier i terrenget på.
- Nettverket av nye forbindelseslinjer til omegnen fra senere epoker har gjennomskåret området og skapt nye kryssområder. Vei til Sola etter tappingen av Stokkavatnet 1912, Stavangerveien ca. 1920 og Roald Amundsens gate 1950-tallet.
- Gatebildet i Roald Amundsens gate. Karakteristisk selvgrodd innfartsvei-bebyggelse, variert – men innenfor en enhetlig ramme av folkelig byggeskikk fra mellomkrigstid og midten av 1900-tallet.
- Lura Turistheim, veikro ved Stavangerveien. Møteplass gjennom flere generasjoner. Knyttet til et samferdselsbilde fra etterkrigstid.
- Sjeldne urørte spor av gamle lokale kirkeveier og torvveier, som Gamla og Nye Vodlageilen ved Håholen og Torvveien til Smeaheia.
- Stokkatunet – med gammel gårdsstruktur som reflekterer utskifting etter prinsipper fra tidlig 1800-tall. Et bygningsmiljø som står nærmere det gamle klyngetunet. Jordbrukslandskap som i dag er alene om å representere opprinnelig næring og bosetting i bydelen.
- Polen, særpreget murvilla fra 1904. Bygd for disponenten ved Lura teglverk. Identitetsmarkør med arkitektonisk verdi i et modernisert bylandskap – i dag også et av få stående hus med direkte tilknytting til teglverkshistorien.
- Altonaparken, anlagt 1920 i leirbanen etter Altona teglverk, som var i drift 1854–1916. Et av få konkrete minner etter den eldre leirvareindustrien i Sandnes. Forteller også om offentlig byplanlegging og eierskap i de første 10-år av 1900-tallet.
- Spor etter det store dreneringsprosjektet for Stokkavatnet 1906–12. Hovedkanalen i nord.

- Spor etter 2. verdenskrig. Okkupantens strategiske utnyttelse av landskap og terreng. Først og fremst ammunisjonslageret på Håholen. De siste rester etter Forus flyplass, Løwenstrasse og fragmenter av rullebanen.
- Norsk Hydros forretningsbygg på Forus fra 1983–84. Modernistisk arkitektur av høy kvalitet. Er viktig i fortellingen om norsk oljehistorie og en av dens sentrale aktører. Representerer en ekspansiv periode i utbyggingen av industriområdet Forus og Sandnes-industrien de siste 10-år av 1900-tallet

Viktige kulturmiljø

Stokkatunet. Senterområdet for det gamle klyngetunet på Stokka. Selv om bebyggelsen er en del endret, har Stokka bevart mye av den gamle eiendoms- og veistrukturen. Det første jordskiftet var i 1830-32. Skifter utført på denne tida baserte seg mye på radialprinsippet, der husene ofte ble liggende ved den gamle klyngen, med jordveien i segmenter rundt. Noe som var mindre omfattende for bebyggelse og eiendomsstruktur enn senere skifter basert på blokkprinsippet. Det er bevart få slike gårdsmiljøer i Sandnes.

Ammunisjonsleiren Håholen. Håholen var under krigen et eneste stort ammunisjonslager. Dette var strategisk plassert midt mellom havnene ved Gandsfjorden og flyplassen på Forus. Stedet var strengt bevoktet og omringet av et minefelt. Flyfoto fra 1955 viser ca. 25 konstruksjoner. Dette er et av få større sammenhengende miljøer fra 2. verdenskrig utenom Vatneleiren. Den markante skoghøyden framhever i dag kulturmiljøet i det tettbygde nabolskapet. Det understreker samtidig okkupasjonsmaktens strategiske utnyttelse av naturlandskapet i Sandnes.

Lura fotografert i 1955 sett fra Lura teglverk (1901–1917) og vestover. På Somaneset ligger Lura dolomittverk (kalk, 1935–1977). Her er nå Sandnes nye havneterminal. Roald Amundsens gate er nettopp ført fram til Stavangerveien, den rette linja innover i bildet. Ved foten av skogknausen Håholen ses ennå bunkere fra tyskernes store ammunisjonslager i skogen. (Widerøe 1955, Interkommunalt arkiv Rogaland.)

Parkanlegget på tuberkuloseheimen Vatneli fra 1928 skal være anlagt av Peder Sandved fra Ganddal Planteskole.

Hana

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	247	64	73	320	256	29 %
Andre typer minner	46	31	1	47	16	6 %
Grøntanlegg	5	3	3	8	5	60 %
Ruin	37	5	6	43	38	16 %
Samlet	335	103	83	418	315	26 %

Tallgrunnlag des. 2021

Hana bydel ligger rett øst for Sandnes sentrum og består av by-, gårds- og naturlandskap. Landskapet karakteriseres av en fruktbar, åpen jordbrukslette sentralt, avgrenset av høydedrag med heigårder og naturlandskap. Sletten er del av et større, bredt daldrag som strekker seg nordøstover og følger Lutsi–Imsvassdraget mot dets utløp i Høgsfjorden ved Ims. Et særpreget og vakkert innsjølandskap. På den sentrale sletta er store myrområder tørrlagt og dyrket fra 1800-tallet av. Et større kanaliseringsarbeide fant sted i 1861 og førte til at mye myr langs vassdraget ble tørrlagt, og at vannene Dybingen og Grunningen ble skilt.

Hana og Vatne er fra gammelt av de største og viktigste gårdene i bydelen. Begge var tidlig delt i mange bruk. Der de gamle klyngetunene var, står det fortsatt hus fra før jordskiftet, hus som skiller seg ut i alderspreg og stil og samtidig dokumenterer et eldre sjikt bosettingsstruktur i landskapet.

Vatne var prestegård før Høyland ble det i 1385. Hana var gjennom det meste av dansketida et ettertraktet bosted for embetsfolk og andre storfolk. Her holdt amtmenn og futer hus fram til godt og vel midten av 1700-tallet, det fredete Fogdahuset er et minne om dette.

Enkelte bruk på Vatne har vært knyttet til byborgere fra Stavanger og Sandnes og ble brukt som landsteder og «lystgårder». Bl.a. Fredriksborg og Trødnes har slik bakgrunn. Dette gjenspeiles i byggeskikk og anlegg. Sanatoriet Vatneli med monumentalt anlegg fra 1928, med nybarokk hovedbygning og hage, inngår i dette landskapsbildet.

Bydelen har en lang kystlinje utover mot Gandsfjorden, med mye fjell og for det meste kun en smal brem dyrkbart land langs fjordkanten – et bosted for fiskere og håndverkere, med heigårdene Gramstad og Fjogstads hovedområdene høyt oppe. Lengst ut skjærer Dale seg inn med en bred jordbruksdal – fra 1913 med Dale Asyl. Dale hørte til Hetland før kommunesammenslutningen i 1965

Mot bunnen av Gandsfjorden fikk bybebyggelsen feste midt på 1800-tallet og karakteriserer nå skråningene opp mot jordbruksletta. Hana hadde flest husmannsplasser midt på 1800-tallet, noe som hang sammen med ressursgrunnlaget og beliggenheten ved fjorden. I sildetida ble Hana et senter for sildesalting, skipsredere og skipsbygging. Her var 6 til 8 brygger og mange hjemmehørende skip. Grunnlaget for næringsutviklingen på Hana var de gode havneforholdene – de beste så langt inne i fjorden, bedre enn på Sandnes. Da ladestedet Sandes grenser skulle trekkes etter 1860, var det stor diskusjon om Hana skulle med i byen.

Teglverkene på Austrått må ha hatt en stor rolle for næringsutviklingen på Hana. Det første teglverket i Gandsfjordbotn ble i 1852 lagt på Austrått helt i grense med Hana. Også de første industribedriftene på Hana var knyttet til leirvareindustrien – Cornelius Simonsen med Hana Potteri i 1865 og Asbjørn Kloster, Lars Berntsen m.fl. med Holmens Potteri i 1872. Fra denne tid har de sentrumsnære områdene av Hana hatt betydelig og etter hvert mangesidig industrivirksomhet. Hanabekken gav grunnlag for flere av virksomhetene. I dag er bekken lagt i rør. En markant industrietablering og stor arbeidsgiver i etterkrigstid var Sandnes Aducerverk, som åpnet lokaler på Hana i 1947 og la ned virksomheten i 1986.

Nedre Hana har lenge vært del av et sammenhengende belte med næringsbasert bybyggelse over Austrått til gamle Sandnes. Byveksten oppe på platået hører etterkrigstida til. Mye av Nedre Hanas arealer lå innenfor «byens byggebelte», som bygningsloven krevde byplan for, men det er de gamle veiene og veiutbyggingen i 1880-årene som har styrt det meste av utbyggingen.

Det er i dag ingen spor etter de gamle bedriftene eller det gamle sjøbruket på Hana. En liten fabrikkbygning i en bakhage i Skippergata er, som etterfølger av et slipp- og båtbyggeri i Rovika, det eneste produksjonshus som kan sies å være dirkete knyttet til denne gamle kjernevirksomheten på Hana. Med saneringen sist på 1900-tallet forsvant også gaterekka med arbeiderboliger og forretninger langs Hanaveien. Men den litt yngre boligbebyggelsen langs Skippergata, og nord for denne mot Holmen, er bevart.

Med anlegget av Vatnelerien straks etter okkupasjonen 1940 fikk tyskerne en sterk tilstedeværelse i bydelen. Vatnelerien ble fredet i 2004. Yttergrensen til Festung Stavanger gikk nordover fra Høyland til Gandsfjorden ved Hana. Men etter denne er det få krigsminner bevart.

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Landskapsryggen med Nedre Hana som stikker ut i Gandsfjord-botn og gir gode havneforhold. Grunnlag for fergetrafikk over fjorden og oppblomstring av næringsliv i sildetida. Holmaveien og kaien var viktig knutepunkt.
- Fogdahuaset i det tidligere fellestunet på Nedre Hana. Strategisk plassert for fergetrafikken. Et markant historisk innslag som representant for statsmaktene. Sjelden arkitektur fra 1700-tallet.
- Sporene etter det gamle klyngetunet på Nedre Hana som Fogdahuaset inngår i, og som ennå kan leses i dagens veistruktur med Holmaveien og Gangaren.

- Gamle veilinjer mellom Hana og omegnen. Gangaren som sammen med Vågsgjerdveien fikk økt betydning for allmenn ferdsel da det ble bygd steinbru over Storåna 1861. Øygardsveien (Kyrkjevegen) mot Høyland kirke som viderefører en av de eldste sammenhengende samferdselsstrukturene i området.
- Dalsnuten, et markant landemerke ved Gandsfjorden med lang historisk betydning for samferdselen i området – som gammelt seilingsmerke i leden forbi jærkysten og som viktig trigonometrisk punkt i den første moderne kartleggingen fra 1790-tallet.
- Hanabekken med tilsig fra en stor myr som ble drenert midt på 1800-tallet. En ressurs og underliggende landskapsstruktur, i dag lagt i rør. Forutsetning for lokaliseringen av fellestunet på Nedre Hana og flere av industrivirksomhetene på Hana.
- Skippergata fra 1884 som følger bekkedalen etter Hanabekken. Med tidstypisk linjeføring representerer den en senere utbygging av kommunikasjonene, synliggjort ved enhetlig bebyggelse fra 1898–24. Skippergata skapte forutsetningene for Vatnekrossen.
- Vatnekrossen som det nye kommunikasjonsknutepunkt for veier, etter den store veiutbyggingsepoken i andre halvdel av 1800-tallet. Bandt sammen Høyland kirke, bydelen Hana med industri og havn, Gandsfjorden og veier til Høle og Hommersand.
- Landskapsformen på Vatne med den karakteristisk flate dalbunnen dels på gamle myrområder drenert tidlig i 1860-årene. Et storskala jordbruksland mellom to markerte høyderygger. Del av et større daldrag som med Lutsivassdraget strekker seg til Ims ved Høgsfjorden.
- Det herskapelige storgårdsmiljøet på Vatne, med lystgårder og hageanlegg og særpreget byggeskikk fra ulike perioder. Fredriksborg med empirehus fra 1800-tallet. Vollen Vatne som har hovedbygning med nyklassisistisk utforming fra 1931, med kopierte detaljer fra Høyland kirke.
- De store offentlige institusjonene Dale Asyl fra 1911, Vatneli tuberkuloseheim fra 1928 og militærleiren Vatneleiren fra 2. verdenskrig, der kjernen i bygningsmiljøet er fredet. Gjennom storsamfunnets bruk av området dokumenterer disse viktige hendelser og sosialhistoriske epoker. Anleggene fikk store ringvirkninger for lokalsamfunnet ved bosetting og ferdsel.

Viktige kulturmiljø

Nedre Hana med Fogdahuset. Fogdens gård på østsiden av Gandsfjorden med fredet hovedbygning fra 1700-tallet. Sammen med naboeiendommen «Slutten-Hana», representerer Fogdahuset også det gamle klyngetunet på Nedre Hana. De eldste delene av huset kan være fra 1600-tallet. Hovedformen vi ser i dag skriver seg antagelig fra ca. 1730 da fogden Oluf Zachariassen hadde gården. Huset er bygd med tingstove og arrest. Er markant historisk innslag – som representant for statsmaktene og med sjelden arkitektur fra slutten av 1700-tallet.

Skippergata. Boligbebyggelse fra de første 10-år av 1900-tallet, langs den nye innfartsvein til Hana og Sandnes som kom i 1884. Et enhetlig miljø med «sandneskassehus» som dokumenterer en viktig fase i Hana og Sandnes byutvikling. I dag er dette det eneste bevarte, helhetlige bygningsmiljø på Hana fra denne perioden. Et lett gjenkjennelig element i bybildet.

Skippergata 34 til 40. En liten gruppe individuelt bygde arbeiderboliger langs Skippergata. Bygd ut tidlig på 1900-tallet.

Emanuel Simonsens villa. Herskapelig boliganlegg fra rundt 1900. Byggherre var potterierier og reder Emanuel Simonsen. Et av svært få minner direkte knyttet til potterihistorien.

Hanabryggene. Hanabryggene et prisbelønnet byggeprosjekt fra 1985, på grunn av sitt helhetlige grep med forankring i norsk kysttradisjon og høye arkitektoniske kvalitet. Det er bygd for Forskningscenteret Norsk Biotech A/S. Den vestvendte sjøtomtens arkitektur brakte nytt liv i havnebildet.

Store Vatne. Området for det gamle fellestunet på Vatne, etter utskifting i 1913. Markert med to staselige hovedbygninger med lang historie, annen gårdsbebyggelse, gammel have med store trær og en eldre trasé av den gamle veien gjennom tunet.

Vollen, Vatne. Gårdsanlegg med markant beliggenhet i det åpne åkerlandskapet på Vatne. Stramt firkanttun som fikk sin endelige utforming i mellomkrigstida, influert av tidens nyklassisistiske stilidealer, understreket av hage med store trær.

Gårdstun langs Kyrkjevegen. Tun til fire gårdsbruk på Hana som med eldre bebyggelse, frodige hager og rester av steingarder, inngår i et åpent kulturlandskap langs den gamle veggen mot Høyland kirke.

Alsnes. Tidsenhetlig gårdstun med heimahus og løe som gir et representativt bilde av vanlig gårdsbebyggelse i mellomkrigstid. Influert av tidens nyklassisistiske stilideal i enkel utforming

Kulturlandskap Fjogstadskaret. Tufter etter husmannsplassen Fjogstadskaret med mange spor i et kulturlandskap holdt åpent ved beite.

Kubbetjern. Ruiner etter husmannsplass som viser flere ulike bosettinger i løpet av 1800-tallet.

Vatneleiren. Kort tid etter okkupasjonen startet tyskerne å bygge en feltartillerileir for hæren ved Dybingen på Vatne. I dag den mest komplette leir fra 2. verdenskrig på Nord-Jæren. Fredet siden 2004.

Dale Asyl ble opprettet i 1911 som et felles sinnssykehus for Stavanger amt og Stavanger by og gården Dale ved Gandsfjorden ble innkjøpt. I 2001 ble Dale nedlagt som psykiatrisk sykehus.

Dale fotografert av Widerøe i 1954_ (ByStW_071096)

Buddegarden på Austrått har bevart mye av det opprinnelige gårdsanlegget.

Austrått

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	74	29	32	106	77	42 %
Andre typer minner	14	13	1	15	2	50 %
Grøntanlegg	1	1		1	0	0 %
Ruin	1		3	4	4	75 %
Samlet	90	43	36	126	83	43 %

Tallgrunnlag des. 2021

Bydelen Austrått ligger i bunnen av Gandsfjorden, sørøst for Sandnes sentrum og har vært uløselig knyttet til byens historie, ikke minst som arbeidsted. I sør begynner Ganddalen som skiller bydelen fra Låg-Jæren. Mektige løsmasseavsetninger fra istiden innerst i fjordbunnen karakteriserer landskapet. Her er lett tilgjengelige leirbakker i skråningen ut mot fjorden, med råvaren leire av ypperste kvalitet. Kronet av en stor terrasse i laget over, i form av en fruktbar jordbrukslette. Sletta ligger i grenseland mot Høg-Jæren og er omkranset av koller og fjell, med stort innslag av skogkledd utmark, men er også bebygd og omkranset av nye boligfelt.

På jordbruksplatået ligger noen av Høylands viktigste og største gårder og gamle samlingsteder, Høyland prestegård med Høyland kirkested siden middelalderen og Austrått, som ofte har vært lensmannsgård, gjestgivergård og postgård. Over her gikk allfarveien mot øst. Høyland kirkested har en lang historie som et viktig knutepunkt for ferdselen i regionen.

Da Jan Adolf Budde startet en av landets første jordbruksskoler i 1846, fikk Austrått en spesiell posisjon i jordbrukshistorisk sammenheng. Skolen var i drift til 1876.

I kjerneområdene på Austrått og Høyland ligger fortsatt tradisjonell gårdsbebyggelse og jordvei i lesbar sammenheng, bundet sammen med gamle ferdselsveier, der trerekker og steingarder inngår i et kulturlandskap som oppleves helhetlig. Men det er et sårbart, bynært landskap, en lomme mellom tettbebyggelse og veier.

Viktige elver er Høylandsåna og Storåna, som er del av samme vassdrag. Høylandsåna har utgangspunkt i Bråsteinvatnet, med et stort nedslagfelt i Høylands fjellbygd. Den renner nordover til Stokkalandsvatnet, som igjen er hovedkilden til Storåna. Storåna kommer inn i bydelen i Vågen like ved utløpet til Gandsfjorden, der den før var lagt i rør, men i senere år er ført opp i dagen i kanal. Også Høylandsåna er sterkt kanalisert, som resultat av en mangeårig senking av vannstanden og drenering av myrer i området. Elvene har gitt grunnlag for nærings- og industriutviklingen.

Høylandsåna har vært utnyttet til småindustri som kornmøller, stampe og sag. Bydelens bidrag til Sandnes industrihistorie får større dimensjoner når vi flytter oss til leirbakkene mot Gandsfjordbotnen. Da forløperen til Graverens Teglverk etablerte seg her i 1852 ble det starten på en 130 års storstilt industriepoke i Vågen. Under store deler av 1800- og 1900-tallet var Vågen et tilnærmet rent industriområde. På begynnelsen av 1900-tallet var det blitt til 5 verk under Graveren. Utfylling av Fjerå begynte med bygging av en lange piler utenfor verkene for å få tilgang til sjøtransporten. Grus fra avdekking av leirlagene og brekkasje fra teglverkene inngikk i fyllmassen. På holmer og fyllinger på byens grunn vokste industrimiljøet med Sandnes Ullvarefabrikk og Kamgarn i 1889 og 1896, og tett ved på Hanasida kom Østervågs Potteri i 1890-årene.

1950-1960-tallet representerer et skille. Samtidig som teglverksdriften i Vågen ble modernisert og bloksene forsvant, flyttet firmaet Jonas Øglænd inn. Industrien i sentrumskvartalene ble overført til nye lokaler i Vågen. Et nytt tidsskille i Vågens historie kom med avindustrialiseringen på 1980-tallet. Med tungvektene i sandnesindustrien ute, var Vågen blitt utviklingsområdet for et nytt bysentrum. Kultur ble trukket inn som ledd i byutviklingen og brukt som en viktig premiss i en arkitektkonkurranse om området i 1986.

Så godt som alle spor etter førstegenerasjons teglverk i Vågen er borte. Unntaket er deler av Verk nr. 4, og et lagret lagerhus til denne. Siste fase i teglindustrihistorien er representert ved Gann-Graverens nye verk fra 1977. Det er ombygd til kjøpesenter.

Den første fortettingen av området fulgte de gamle veiene. Tidlig kom det et tett boligmiljø for teglverksarbeiderne langs Gravarsveien. I dag er ingen spor tilbake etter dette arbeidermiljøet, men et noe yngre, men tilsvarende miljø er bevart på Nedre Austrått i Pilabakken. Det kom tidlig boligbebyggelse langs den gamle Espedalsveien fra Brualand, og Gjesdalveien med Austråttbakken. Flere hadde karakter av småbruk. Et slik arbeiderbruk er bevart i tilknytting til Espedalsveien i eiendommen Fredheim, med bebyggelse fra rundt 1907. Fordi det dokumenterer en vanlig boform som i dag er svært sjelden, er anlegget fredet etter kulturminneloven. Det er først i mellomkrigstida man kan snakke om fortetting. Boligbebyggelsen begynte å innta jordbruksplatået straks etter krigen, enkeltvis og som byggefelt - med utgangspunkt i Austråttveien.

Straks det på 1970-tallet var slutt med leiruttak på Austrått, ble det lagt planer for boligbygging i leirbanene. I løpet av 1980-90-tallet er alle bebygd. Unntaket er to mindre grøntområder mellom boligfeltene, som med litt velvilje kan ses som siste rest etter leiruttakene.

Høyland og Austrått var viktige for tyskerne under krigen. Panseringen gikk her, bl.a. med en mur i prestegårdshagen. Støttepunkt Høyland var det østligste i den sørlige forsvarslinjen til tyskernes Festung Stavanger, der linjen skiftet retning mot Gandsfjorden. Byggingen av nye boligfelt og Rv. 13 har gjort at mange av de faste byggverkene i støttepunktet nå er borte., men noen spor finnes, bl.a. på Riaren. I Riaren er sivilforsvarets fjellanlegg fra 1971 registrert som et minne fra «Den kalde krigen».

Grunnleggende elementer og strukturer som er viktige å ivareta

- Høyland og Austrått åpne jordbrukslandskap i tilknytting til de gamle gårdene og veiene. Det eldste grunnlaget for fast bosetting. Gamle og lesbare hovedtrekk vi kjenner igjen i dag. I sårbar kontrast til tettbygde omgivelser.
- Høyland kirke, Høyland Prestegård og Tranegården som ankerfeste til viktige faser i historien. Knyttet til fellesskapets historie lokalt. Samtidig viktige regionale knutepunkt.
- Buddegarden – landbruksskole 1846–1876 med stor betydning for landbrukets utvikling i regionen. Et minne om jordbruksreformatoren Jan Adolf Budde. I dag også med stor verdi som et bynært bruk med et levende gårdslandskap.
- De gamle veilinjene, sammenbindende strukturer, som har fremmet bosetting og næringsliv. Øygardsveien (Kyrkjevegen) og Prestegårdsveien med kontinuitet tilbake til de eldste kjente ferdselsårene i regionen. Andre mer fragmenterte spor som forteller om skiftende tilpasning i terrenget.
- Flere partier med rester av kanttrær og steingarder langs de gamle veiene, som styrker opplevelsen av eldre vei.
- Høylandsåna som en grunnleggende naturresurs. Grunnlag for næringsvirksomheter – og som med kanalisering og sine murer forteller om drenering av jordbruksland. Et viktig kapittel i regionens landbrukshistorie.
- Utløpet av Storåna – et minne om store landskapsendringer i Fjerå og elvas betydning for industrihistorien.
- Skillebekken mot Hana, del av grunnlaget for det første teglverket på Austrått i 1852. Kraften ble utnyttet med et av de første vasshjulene i Høyland. Nå er bekken lagt i rør.
- Spor etter leirvareindustrien på Austrått. Fragmenter av leiruttak og deler av hus. Grunnleggende for industrialiseringen av Sandnes. Tross fragmentert kulturminnebestand, svært viktig for å fortelle historien om Sandnes.
- Sammenhengen i industriområdet Vågen mellom de ulike tidslagene. Teglintustrien og Øglænd-fasen. Fasadene mot Havnegata.
- Kornsiloen fra 1977 som dokumenterer den nære sammenhengen mellom landbruket og sandnesindustrien. Markerer havne- og industriområdet i det store landskapet i Gandsfjord-botnen.
- Variert boligbebyggelse fra ulike tider knyttet til ulike sosiale lag. Speiler trinn i byveksten og gjør den lesbar. Helhetlig arbeiderboligmiljø i Pilabakken, Arbeiderbruket Fredly, direktørvilla i Austråttbakken, vanlige mellomkrigsvillaer og to av de første ferdighusene til Block Watne, også i Austråttbakken.

Viktige kulturmiljø

Høyland kirkested. Kirken som står her i dag er den tredje man kjenner til på Høyland. Høyland kirke fra 1841 er oppført i typisk empirestil og bygger på slottsarkitekt Linstows typetegninger fra 1831. Den hører til de best bevarte av Linstow-kirkene i Rogaland. Både kirke og kirkegård ble vigslet i 1841.

Buddegarden. Stavanger Amts landbruksskole fra 1846–1876, bygd opp av Jan Adolph Budde som også var skolens styrer. Et anlegg basert på storstilt nydyrking, treplanting og et særpreget klassisistisk gårdsanlegg. En spydspiss for moderniseringen av landbruket på 1800-tallet – ikke bare i Høyland, men i regionen. Buddegarden har fortsatt bebyggelse og gårdslandskap som forteller historien.

Pilabakken ble opparbeidet av eieren til Skeiane som et alternativ og en snarvei til Gjesdalveien – i et forsøk på å opprettholde handelen på Skeiane i konkurranse med Krossen. Rundt århundreskiftet, etter at murtvangen ble innført i 1904, ble bosetting langs den opparbeidede veien ekstra attraktiv. Her var det også kort vei til teglindustrien på Austrått. Her kom det en rekke små arbeiderboliger.

Austråttbakken. Eiendommene er skilt ut fra Tranegarden (tidligere bygdemuseet) på Austrått fra 1934 og utover 1930-tallet, og for det meste bebygd på 1930-tallet, ett hus rett etter krigen. Det er en- og tomannsboliger for arbeidere og handverkere i industrien. Rekka ligger i skrånende terreng med hagene terrassert med fin skiferkledd mur mot Austråttbakken.

Sleipners gate–Kvellurveien (Espedalsveien) med Fredheim, se bydel Sandve.

Vågen industriområde, se Trones med Sentrum

Pilabakken ble opparbeidet av eieren til Skeiane som et alternativ til Gjesdalveien – i et forsøk på å opprettholde handelen på Skeiane i konkurranse med Krossen. Men det var et fåfengt forsøk på å stritte mot handelens tyngdelover og Krossen vant. I dag er Pilabakken det eneste sammenhengende, større miljøet med arbeiderboliger i Sandnes.

Kraftstasjonen i Flørli bygd 1918. Forsand har kraftstasjoner og kraftverkssamfunn fra flere epoker, og har ei kraftproduksjonshistorie som der er av nasjonal interesse å ta vare på. (Foto fra Kulturminneplanen til Forsand 2018).

Forsand

Kategorier kulturminner	Står	Derav nyregistrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygning	155		32	187	187	17 %
Andre typer minner	3		0	3	3	0 %
Grøntanlegg	0		0	0	0	
Ruin	11		0	11	11	0 %
Samlet	169		32	201	201	16 %

Tallgrunnlag 2022.

«Kunnskap, Identitet, Verdiskaping», kulturminneplanen for Forsand kommune ble vedtatt 2019.

«Kommuneplanen med arealdelen er styrande for administrasjonen i forvaltninga av kulturminne. Kulturminneplanen skal definera kva som er av størst verdi. Registrerings- arbeid, kunnskap og kulturminneopplevingar er viktige element i arbeidet med å ta vare på kulturarven. Der me trur at beste vern er gjennom bruk. Kulturminneplanen bygger på Sefrak-registreringane som blei gjort for mange år si- dan. I forarbeidet til planen hadde me en feltarbeidsveke for å få oversikt over tilstanden til desse ulike objekta. Som eit resultat av dette blir kulturminna følgde opp i planen i ein handlingsdel med strategiar og tiltak. Kulturminneplanen er blitt ei fin historiebok om Forsand kommune. Mellom desse permene ligg viktig kunnskap som heilt sikkert vil bli til nytte etter samanslåing med Sandnes kommune 1.1.2020.»

Kulturminneplanene for Forsand omfatter også automatisk fredet kulturminner.

Planen har 3-delt oppbygging: Del I Kunnskapsgrunnlaget, Del II Handlingsdelen, Del III Vedlegg.

KATEGORIER KULTURMINNER I SANDNES

Nasjonalt mål 3 understreker at et mangfold av kulturminner, kulturmiljøer og landskap skal tas vare på som ressurser og grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk. Under følger oversikter over kulturarven, slik den framstår gjennom faste kulturminner, fordelt på hovedkategorier, typer og karakteristiske egenskaper.

Oversikten i tabellene gir et bilde på dagens kulturminnebestand. «Står» viser antall kulturminner «med verdi» i Kulturminneregisteret. Tidligere registreringer består av SEFRAK-registreringen på 1980-tallet og tillegg fra senere verneplaner (1991, 2006). Disse utgjøre grunnlaget for tapsprosenten. Den angir en trend.

Målet er å bevare et representativt utvalg kulturminner og kulturmiljøer, det vil si et bredest mulig spekter fordelt på typer, alder, samfunnstilknytting og sosial miljøsammenheng, i tillegg til geografisk fordeling. Oversiktene gir et bilde av en variert kulturminnearv, som speiler kommunens sammensatte historie og naturgrunnlag. Men sett opp mot historien gir de også et inntrykk av hva som ikke er med. Mange kulturminner var alt sterkt desimert da registreringen og vernepolitikken kom i gang. Og det er en utfordring at kulturminnenes egnethet, som autentisitet og fysisk tilstand, ikke fordeler seg like representativt som ønsket. Det går ofte utover hus brukt til næringsvirksomheter både i landbruket og industrien, og hus som dokumenterer småkårsfolks historie. Stor slitasje og behov for endringer og tilbygg gjør utvalget i disse gruppene snevrere, med tanke på tidligere tiders utbredelse og betydning. Forekomsten av kategorier og tapsprosentene gir et inntrykk av sårbarhet framover. Oversiktene gir bakgrunn og et redskap for å forvalte kulturarven i Sandnes etter målet om mangfold.

Kulturminner fordelt på hovedkategorier

Kategorier kulturminner	Står	Derav ny-registrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Bygninger	1643	457	586	2229	1772	33 %
Andre type minner	255	188	14	269	81	17 %
Grøntanlegg	74	47	13	87	40	33 %
Fartøy	1	1	0	1	0	
Ruin	154	43	21	175	132	16 %
Samlet	2127	736	634	2761	2025	31 %

Tallgrunnlag des. 2021 (Sandnes og Forsand)

Pr. desember 2021 er det i kommunens kulturminneregister registrert 2127 kulturminner med verdi. Denne er prioriterte kulturminner i kulturminneplanen. Av disse er 39 kulturminner vedtaksfredete. Dertil er to kirker «listeført» (Høyland og Høle). Dette innebærer at Riksantikvaren skal uttale seg før det fattes vedtak som innebærer inngrep i selve byggene. Det er fylkeskommunens som forvalter disse kirkenes omgivelser.

634 kulturminner er tapt. Sett ut fra bestanden som er vurdert i tidligere kulturvernplaner utgjør samlet tap 31 %. Ved gjennomgangen av det gamle Kulturminneregisteret ble 264 objekter vurdert å ikke ha tilstrekkelig verneverdi til å inngå i registeret. I tillegg kommer 75 objekter med liten egenverdi, men der betydningen for miljøet er under vurdering. De fleste av disse er del av en hensynssone. I tallgrunnlaget for tabellene inngår bare stående kulturminner med avklart verdi – foruten oversikten over verdifulle kulturminner som er tapt.

Bygninger utgjør grunnstammen i kulturminneregisteret og gjelder i dag 1643 stående hus. *Andre typer minner* er en vid kategori og omfatter samferdselsminner som veier, jernbane, brygger, sjømerker; tekniske installasjoner til industri, masseuttak; tyskernes pansersperring og kanonstillinger; veier, geiler, vasshjul til gårdsanlegg; brønner o.l. Under «*Grøntanlegg*» er det registrert slike ting vi til vanlig kaller grønntanlegg – parker, gravlunder, minnesmerker, trerekker,

tuntrær, plasser. For fordeling på type se tabell under. Ruiner gjelder alle typer ruiner, uansett hvilke hovedkategorier de tilhørte før de ble ruin. For alle kulturminner gjelder at de er tilordnet den samfunnssektor de opprinnelig var tilknyttet. Følgende tabeller bygger på tallgrunnlag fra 2020. Selv om de ikke er helt ajourført, gir de nyttig oversikt over kulturarvens mangfold og trender i utviklingen.

Kulturminner fordelt på samfunnssektor

Samfunnssektor	Står	Derav ny-registrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Landbruk og fiske	638	137	380	1018	881	43 %
Bolig uten spesiell næringstilknytting	529	166	90	619	453	20 %
Fritidsbebyggelse	57	26	16	73	47	34 %
Industri, energi, bergverk, håndverk	168	69	46	214	145	32 %
Handel	122	30	26	148	118	22 %
Undervisning, kulturformål, kirke	99	57	17	116	59	29 %
Offentlige institusjon og tjenesteyting	50	29	6	56	27	22 %
Samferdsel	110	92	4	114	22	18 %
Minner fra 2. verdenskrig.	134	107	0	134	27	0 %
Ukjent tilknytting	7	3	1	8	5	20 %
Samlet kulturminner	1914	716	586	2500	1784	33 %

Tallgrunnlag 2020, (kun Sandnes).

Oversikten gjelder alle hovedkategorier kulturminner. Den viser kulturminnenes tilknytting til opprinnelig samfunnssektor, i hvilken næringsssammenheng og andre samfunnssammenhenger de ble bygd.

Tapene gir et uttrykk for sårbarhet. Det er primærnæringen som har hatt høyest tap og det er hus i landbruksnæringen som gjør utslaget. Det er også denne sektoren som drar det gjennomsnittlige tapet i kommunen opp, siden dette er den største sektoren. Men kulturminner som dokumenterer industri og verkstedssektoren er også høyt og her er utvalget i utgangspunktet redusert da registreringene begynte. Det samme gjelder litt overraskende fritidsbebyggelsen.

Byen sett fra Austråttjordene, trolig i første del av 1950-årene, før brannen i Gravarens verk nr. 4 i 1956. Av fabrikkpiper har byen i dag kun én – det gjelder deler av pipa fra Kamgarn som er innpasset i Kulturhusets fasade. (Foto Normanns Kunstforlag, Nasjonalbibliotekets bildearkiv.)

Kulturminner fordelt på bygningstyper

Type bygninger	Står	Derav ny-registrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Hovedbygning gårdsbruk	203	36	140	343	307	46 %
Driftsbygning gårdsbruk	112	51	88	200	149	59 %
Mindre hus for dyr ved/nærgårdstun	6	0	15	21	21	71 %
Løe/treskeløe	5	0	12	17	17	71 %
Bryggerhus, mindre uthus ved gårdstun	66	13	61	127	114	54 %
Utmarkshus, sommerfjøs, kvernhus	17	4	5	22	18	28 %
Landbruksbebyggelse samlet	409	104	321	730	626	51 %
Naust	56	10	12	68	58	21 %
Sjøhus, sjøbod	14	0	8	22	22	36 %
Sjøbrukets hus	70	10	20	90	80	25 %
Bolighus, villa, ulike miljøer	506	146	74	580	434	17 %
Rekkehus, blokk	33	26	0	33	7	0 %
Arbeiderbolig	4	0	1	5	5	20 %
Uthus, ulike boligmiljøer	47	23	16	63	40	40 %
Boligbebyggelse samlet	590	195	91	681	486	19 %
Fritidsbolig	35	18	12	47	29	41 %
Uthus fritidsbolig	4	1	2	6	5	40 %
Fritidsbebyggelse	39	19	14	53	34	41 %
Bolig/Næring	25	7	13	38	31	42 %
Bygård	76	5	8	84	79	10 %
Forretningsbygg, bank, andre næringsbygg	22	6	3	25	19	16 %
Uthus bygård, stall	5	3	7	12	9	78 %
Mølle, meieri, garveri, bakeri mm	18	5	3	21	16	19 %
Fabrikk, verksted	48	25	22	70	45	49 %
Lager, pakkhus, uthus annen næring	26	11	14	40	29	48 %
Hus for annen næring samlet	220	62	70	290	228	31 %
Jernbanehus, rutebilstasjon	5	5	1	6	1	100 %
Spesialhus for strøm, tlf, brannvern	24	15	2	26	11	18 %
Infrastrukturens hus samlet	29	20	3	32	12	25 %
Kirke, kapell, rådhus	16	9	0	16	7	0 %
Skole	19	10	7	26	16	44 %
Forsamlingshus	19	3	5	24	21	24 %
Uthus skole, forsamling	0	0	4	4	4	100 %
Sykehus, barnehjem gamlehjem	8	1	3	11	10	30 %
Fellesskapets hus, sosiale institusjoner	62	23	19	81	58	33 %
Militære forelegninger	15	1		15	14	0 %
Depot, lager ande militære hus.	40	32	0	40	8	0 %
Samlet bebyggelse	1474	466	538	2012	1546	35 %

Tallgrunnlag april 2020, (kun Sandnes)

Landbruket hus i Sandes har det klart største tapet samlet og alle hustyper har tap godt over gjennomsnittet, men det er størst for driftsbygninger og tradisjonelle mindre hus bygd for spesifikke funksjoner – hus som det ikke lenger er bruk for og som det er vanskelig å finne nye funksjoner til.

Innen primærnæringer kommer sjøbrukets hus klart best ut. Her bryter Sandnes med trenden på landsbasis hvor sjøbrukets hus har vært mest utsatt. Trolig er det kommunens politikk med vern av miljøene Lauvåsvågen, Hommersåk, partier langs Norestraen og Bersagel som speiles i tallene. Men det må også sies at undergruppen «sjøhus» kommer dårligere ut enn gjennomsnittet i kommunen. Antallet bevarte er få og gir et lite representativt bilde av sjøfartsbyen Sandnes.

Fritidsbebyggelsen ble tidlig et karakteristisk innslag blant småbrukene langs kysten. Det er litt overraskende at det samlede tapstallet er så høyt. Det er den eldste fritidsbebyggelsen som har hatt tap. Flere sto i særlig utbyggingspressede områder i byggebeltet rundt Hommersåk.

Bymiljøene i Sandnes er de som framstår klart best i oversikten, det framgår av gruppen «Bygård» og «Forretningsbygg, bank, andre næringsbygg». Trenden vises også i bydelsoversikten. Igjen er det kommunens vernepolitikk som speiles, men oversikten viser også en klar skjevhet i utviklingen av bymiljøene. Det tradisjonelle byuthuset har vært og er svært utsatt, sammen med «Lager, pakkehus, uthus annen næring». Dette er hus som nettopp dokumenterer virksomhetene og næringene som skapte byen. Tapet går ut over det kulturhistoriske innholdet i bymiljøene. Det speiles og i at det er svært få bakgårdsmiljøer igjen.

Men mindre uthus er generelt en utsatt gruppe, i alle miljøer. Det er mye kunnskap om tidligere hverdagsliv og sammenhenger i miljøene som dermed blir borte.

Samlet ligger hus knyttet til andre næringer litt under gjennomsnittet, men Sandnes industrien kommer dårlig ut. Av fabrikker og verksteder er nær halvparten tapt. Det er jo hus det ofte er vanskelig å finne nye funksjoner til, men det er viktig å være bevisst hvilke fortellinger som forsvinner eller blir redusert.

Fellesskapets hus, sosiale institusjoner har en tapsandel litt under gjennomsnittet. Også her er det store forskjeller. Mange små grendeskoler er blitt borte. Det har vært vanskelig å finne ny bruk, og med dem har fortellinger om bygdas felles historie mistet noen festepunkter og lokalsamfunnet identitetsmarkører.

Kulturminner fordelt på andre typer minner

Andre typer minner	Står	Derav ny-registrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Veier	65	54	0	65	11	0 %
Bruer	17	8	2	19	11	18 %
Jernbanerelatert	6	4	1	7	3	0 %
Brygge kai	16	12	1	17	5	20 %
Båtstø	7	5	0	7	2	0 %
Dam, kanal, rørgate	24	17	0	24	7	0 %
Vanntrau, brønn, kilde	8	2	6	14	12	50 %
Geil, innhegning, gårdslandskap	23	10	3	26	16	19 %
Masseuttak	14	12	0	14	2	0 %
Merkestein	5	3	0	5	2	0 %
Tradisjonssted	6	0	0	6	6	0 %
Pansersperring	15	14	0	15	1	0 %
Andre militære installasjoner	14	1	0	14	13	0 %
Annet	10	2	0	10	8	0 %
Andre typer minner samlet	230	144	13	243	99	13 %

Tallgrunnlag 2020, (kun Sandnes).

Kulturminner fordelt på grøntanlegg og ruiner.

Grøntanlegg	Står	Derav ny-registrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Hage	18	4	4	22	18	22 %
Tre, tuntre	12	0	7	19	19	37 %
Trerekke	4	3	0	4	1	0 %
Gravlund, park	14	14	0	14	0	0 %
Bauta, minnesmerke	8	8	0	8	0	0 %
Festplass, fritidsanlegg	4	4	1	5	1	0 %
Port, gjerde, scene m.m.	11	11	1	12	1	0 %
Grøntanlegg samlet	71	44	13	84	40	33 %
Ruiner	138	36	22	160	12	12%

Tallgrunnlag 2020, (kun Sandnes).

Oversikten over «Andre typer minner» og «Grøntanlegg» gir først og fremst et bilde av hva slags type minne som er med i Kulturminneregisteret. Registreringen over tid har ikke vært så systematisk som for bebyggelsen. Det er vanskelig å trekke noe ut av tapsoversikten og typer. Men de inngår i oversikten over samfunnssektor.

Spesielle emner og tradisjonelle elementer i regionens byggeskikk

Emne, type tradisjonselement	Står	Derav ny-registrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Grind	50	2	58	108	106	54 %
Natursteinsvegger	102	23	23	125	102	71 %
Jærhus	8	2	6	14	12	50 %
Jærhusinspirert hytte/bolig	9	3	2	11	8	25 %
Sammenbygd heimahus og løe	5	0	4	9	9	44 %
Fjordatimbre	4	0	0	4	4	0 %
Materiale fra brannen 1897	2	0	0	2	2	0 %
Skjørt- og bluse-hus	9	3	0	9	6	0 %
Markerer tidligere fellestun	34	7	11	45	38	29 %
Felles båtplass, stø	31	0	5	36	36	14 %
Ved gammel ferdselsvei	376	83	40	416	333	12 %
Hestetrafikken	5	3	0	5	2	0 %
Leirvareindustri	17	11	11	28	17	65 %
Mølleindustri, gryn, mel	19	7	7	26	19	37 %
Kisलगur-relatert	5	2	1	6	4	25 %
Feriehjem/sosialt feriested	21	13	7	28	15	47 %
Sosial boligbygging	24	11	0	24	13	0 %
Fellesskapets kulturminner	93	50	22	115	65	34 %
Øglænd	28	10	0	28	18	0 %
Block Watne	9	9	0	9	0	0 %
Brødrene Fjogstad.	4	1	1	5	4	25 %

Tallgrunnlag 2020, (kun Sandnes).

Oversikten gjelder elementer ved byggeskikken, næringer og strukturer som er særlige karakteristiske for Sandnes og innholdet i kulturminnearven, og som er viktige i den videre fortellingen om Sandnes. Dette er ting som ikke lar seg fange opp av de ordinære parameterne i Kulturminneregisteret, men som er ført opp under en rubrikk for «Spesialemerne». Oversikten står ikke

for enkeltobjekter, men marker f.eks. hus der disse elementene/emnene er aktuelle. Rubrikken er en støtte for arbeidet med å vekte kulturminnenes betydning og gjelder alle hovedkategorier kulturminner.

Når det gjelder den eldre byggeskikken er det særlig situasjonen for hus med *grind* og hus bygd av *naturstein* som slår en som urovekkende. Over halvparten av alle grindabygde hus er borte og enda flere med natursteinsvegger. Når det gjelder hus med steinvegger er tross alt utvalget noe større. Sårbarheten for grinda er nok større. Dette er særlig karakteristiske byggemåter og representerer en teknologi som ikke lenger blir fornyet. Dette er ikke en bærekraftig utvikling i kulturminnebestanden, samtidig som denne byggeskikken i seg selv nettopp forteller en historie om lokal og bærekraftig utnyttning av knappe naturressurser. Sitasjonen reflekterer tapet av driftsbygninger og tradisjonelle uthus i landbruket som kom fram i oversikten over hustyper.

Like slående har utviklingen av de få minnene som ble fanget opp av minner etter «merkevareindustrien» leirvare hvor tapet har vært 65 %. Også for mølleindustrien er det gjort merkbare innhogg i bestanden kulturminner.

Sammenbygging av heimahus og løe har vært et karakteristisk trekk ved byggeskikken på mange småbruk. Ved registreringen på 1980-tallet i Sandnes ble det registrert hus som i litt forskjellige stadier og tilstand dokumenterte denne skikken, men bare to var komplett bevarte – Sørbø i Julebygda og Hodl i Kjosavika. I dag er bare Hodl komplett (inngår med tre hus i tabellen). På Sørbø er løa erstattet med nytt hus. Ellers har oversikten med en ruin på en husmannsplass som fortsatt dokumenterer skikken.

I Sandnes «gamle» kommune er Hodl i Kjosavik i dag den eneste intakte representant for den gamle skikken med sammenbygd heimahus, fjøs, løe og hevdhus. Rekka vises slik på utskiftingskart fra 1869.

Øvrige emner som er sett nærmere på, er spor etter gamle *klyngetun i jordbruket*. Oppløsning og utskifting av gamle fellesskap i tun og jordvei i siste del av 1800-tallet førte til store endringer for folk og landskap. Noen tun eller enkelthus ble som regel igjen på den gamle tunplassen. Bevisstheten om det var fortsatt levende ved registreringen på 1980-tallet. Der det finnes slike opplysninger, er hus som markerer det gamle fellestunet notert i registeret. De representerer en tilknytting til et underliggende sjikt i dagens gårdslandskap og har verdi for tidsdybden i både kunnskap og opplevelse av et miljø.

Om fellesskapet i tun etter hvert ble oppløst, fortsatte av naturlige årsaker *fellesskapet i båtplasser og båtstøer*. Gode båtplasser var dyrebare naturressurser som ble fordelt på partene i en gård. I Riska og Høle er det bevart flere båtstø- og sjøbruksmiljøer som viderefører svært lange tradisjoner i kystlandskapet. Tapet av hus i slike sammenhenger er lavt, faktisk lavere enn for hustypen naust. Igjen er det vernepolitikken for slike miljøer som gir positivt resultat.

Området for det gamle fellestunet på Riska, gården som har gitt navn til bydelen. Hovedbygningen på tidligere bruk nr. 1 ses midt i bildet og er i dag det eneste huset som står på det gamle stedet.

Lauvåsvågen var gammel naust- og landingsplass for Lauvås og Eltarvåg og den viktigste havna for alle i den indre bygda. Sjøbruksmiljøet representerer svært lange tradisjoner i fjordenes kulturlandskap.

Fellesskapets kulturminner er en samlebetegnelse på hus for offentligheten – som skoler, forsamlingshus og kirker, men tar i tillegg med parker, kirkegårder, idrettsplasser ol. De siste gjelder særlig de nyeste registreringene. Tapsandelen blant de tidligere registrerte er relativt høy, 34 %. Flere gjelder små bygdeskoler, bedehus og andre forsamlingshus med tilknyttede bygningsmiljøer. Dette er kulturminner som gjerne forteller om sammenhengen mellom storsamfunn og lokalsamfunn i tillegg nære historiske bånd til storsamfunnet, gjerne har en viktig rolle lokalt for stedstilhørighet og sosial identitet. Det er gjerne mange fortellinger knyttet til denne typen kulturminner.

I tillegg til å være kulturminner som gjerne forteller om sammenhenger mellom storsamfunn og lokalsamfunn, har de gjerne har en viktig rolle lokalt for stedstilhørighet og sosial identitet. De er like viktige for helheten i historiefortellingen om Sandnes som lokalt.

Feriehjem er her brukt som en fellesbetegnelse på fritidsbebyggelse med sosialt formål, eid av grupper i felleskap. Feriehjemmene er særlig nært forbundet med arbeiderbevegelsens ferieanlegg, men er her brukt i noe videre forstand. I forhold til de få som er registrert er tapsandelen høy. Men her er det usikkerhet mht. grunnlaget som er kommet med.

Eldre bebyggelse følger gjerne *eldre veiløp*. Veinettet er en grunnleggende historisk struktur som forteller om bruken av landskapet og sammenhenger i tid og rom. Hus og vei sammen forsterker historiefortellingen. Det gjelder om veien er bevart kun som en trasé eller linje, eller er mer intakt. Kulturminner i en slik sammenheng er merket «Ved gammel ferdselsvei».

Grindabygde hus var ikke bare forbeholdt tradisjonell bebyggelse for jordbruk og fiske. Fotografier viser at flere av de eldste bloksene, tørkehusene til teglverkene, var bygd i grind. En gammel konstruksjon som med sine grindpar kan forlenges nærmest i det uendelige. Den må ha passet som hånd i hanske for industriens behov for lange, luftige tørkehus. Bildet er fra riving av en av Graverens blokker. Den siste av de gamle bloksene i Sandnes hørte til Gand teglverk, sto langs Langgata og ble revet på 1980-tallet. (Foto: Digitalt museum JÆHS001.618).

Tanker om bærekraftig bebyggelse er ikke noe nytt. Opplysningstidens reformatorer ivret for å bygge i stein allerede fra 1700-tallet, for å spare skogen og fordi det var bestandig. Buddes anlegg på Austrått er i den tradisjonen. I Sandnes var steinhus en del av eldre, folkelig byggeskikk. Men også mange av de moderne enhetsløene fra 1900-tallet har naturstein som materiale. Under og like etter 2. verdenskrig fikk steinhus en renessanse, som følge av materialknapphet og restriksjoner. Det var da ganske små og fint hogde stein tatt ut lokalt, og som dyktige håndverkere utviklet til en profesjon med høy standard. Råmaterialet kunne også være rester fra sprengninger til veiarbeid og lignende. Sokkeletasjen på Hommersåks skole, som ble reist som møbelfabrikk i 1943, er ett eksempel. Konrad Simonsens villa på Hana fra 1947 et annet.

Kulturminner fordelt på alder

Periode	Står	Derav ny-registrert	Tapt	I alt	Tidligere registrert	Tap av tidl.reg.
Før 1800	21	5	4	25	20	20 %
1800–1824	11	4	5	16	12	42 %
1825–1849	43	6	15	58	52	29 %
Før 1850 samlet	75	15	24	99	84	28 %
1850–1874	100	12	55	155	143	38 %
1875–1899	231	27	134	365	338	40 %
1800-tallet ukjent	141	20	61	202	182	34 %
Før 1900 samlet	547	73	274	821	748	37 %
1900–1924	471	125	139	610	485	29 %
1925–1949	475	271	44	519	248	18 %
1950–1974	134	114	3	137	23	13 %
1975–1999	21	21	1	22	1	100 %
1900-tallet ukjent	51	28	15	66	38	39 %
2000–2024	8	7	0	8	1	0 %
Ukjent	207	78	110	317	239	46 %
I alt	1914	716	586	2500	1784	33 %

Tallgrunnlag 2020, (kun Sandnes).

Tabellen gir en oversikt over alderssammensetning i Kulturminneregisteret, fordelt på byggeperiode. Byggeperioden referer til kulturminnets byggeår, men er ikke et entydig begrep. Dess eldre et hus er, dess mer usikkerhet og dess mer skjønn. De fleste hus fra før bygningsindustrien tok over med ferdighusindustri, har en lang og sammensatt bygningshistorie med tilbygg, utbedringer og ofte flytting. Det er en karakteristisk del av byggeskikken.

Historie om byggeår før 1800 er knyttet til 25 kulturminner i registreringsmaterialet, derav 20 hus. Det gjelder deler av huset, der den gamle dele framstår som såpass dokumentert at det forsvaret høy aldersdatering. Trolig er det flere slike under gruppen «Ukjent». Blant de eldste husene er flere av de kjente gamle hovedbygningene i Sandnes, hvorav to av de fredete – Tranegården på Austrått og Futegården på Hana. Tre av kulturminnene med datering før 1800 gjelder «andre typer minner» knyttet til Gamlaverket.

Tabellen viser for øvrig at høy alder gir en sårbarhet for tap.

Alder er det eldste vernekriteriet i vernepolitikken og knyttet til lovverket. Hus og andre kulturminner bygd før 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven. Det gjelder også erklærte, stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537–1649. Og i forvaltningen gis hus eldre enn 1850 spesiell oppmerksomhet. Dersom det skal gjøres tiltak på slike eldre hus, skal det ifølge § 25 i kulturminneloven, vurderes av kulturvernmyndighetene.

NASJONALE OG REGIONALE KULTURARVINTERESSER I SANDNES

Riksantikvaren arbeider med kulturmiljøer og landskap av nasjonal interesse innenfor en tredelt registerstruktur der skillelinjene i hovedsak er knyttet til ulik skala:

- NB!-områdene omfatter kulturmiljøer i historiske bykjerner (etablert register)
- En ny kategori (fra 2018) vil omfatte kulturmiljøer i ytre byområder, tettsteder, industrimiljøer med mer (framtidig).
- KULA-områdene som vil omfatte landskap i rurale områder (under etablering)

Automatisk fredete kulturminner

Hus og andre kulturminner bygd før 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven (Kap. II § 3 og 4). Det gjelder også erklærte, stående byggverk med kjent opprinnelse fra perioden 1537–1649. Med til et automatisk fredet kulturminne hører en sikringssone. Fredningsbestemmelsen gjelder også kulturminner fra perioden som ennå ikke er kjent. For å sikre disse er det innført en undersøkelsesplikt ved tiltak som kan komme til å skade kulturminner (kulturminneloven § 9).

Det er Riksantikvaren og fylkeskommunen som er myndighet for automatisk fredete kulturminner. Automatisk fredete kulturminner er ikke en del av Sandnes sin kulturminneplan.

Til Kulturminneregisterets kartløsning er det lagt inn et eget lag med registreringer av automatisk fredete kulturminner i Sandnes, slik at disse kan ses i sammenheng med kulturminnene i kulturminneregisteret. De er hentet fra Riksantikvarens kulturminnedatabase Askeladden. Askeladden er kun åpen for forvaltningen og andre som jobber profesjonelt med kulturminner. Riksantikvarens nettsted Kulturminnesøk baserer seg på data fra Askeladden og er tilgjengelig for alle: <https://www.kulturminnesok.no/kart>.

For henvendelser om automatisk fredete kulturminner kontakt fylkeskommunen.

Storkommunen Sandnes har en variert og rik kulturhistorisk arv fra forhistorisk tid. Her er spor etter bosetting og aktiviteter fra tidlig steinalder til middelalder. Naturgrunnlaget er variert, og kulturminnene inneholder et spekter av fortellinger om bruken av ressursene i sjø, land og fjell gjennom tidene.

Gårdsanlegg og bygdeborger

I Sandnes finner vi en konsentrasjon av bygdeborger, gårdsanlegg og røysfelt – fra gårdsanlegget og bygdeborgen ved Ragnhildsnuten, gårdsanleggene på Sviland, Myklebust, Bråstein og Figgjo.

På Åslandsnuten ved Figgjo ligger en bygdeborg med godt bevarte murer mot sør, og de store gårdsanleggene Figved og Møgedal ligger omkring denne. Også i Noredalen ligger en rekke bevarte gårdsanlegg og gravminner, her kan særlig Leigvom trekkes frem. Ved nordenden av Lutsivatnet ligger Storaberget en annen av regionens best bevarte bygdeborger.

I tillegg til gårdsanleggene med synlige tufter og spor etter gårdens organisering, er det en rekke bosetningsspor som ikke er synlige på markoverflaten. Mange av disse ligger i dyrka mark, men det er vanlig at man kjenner til gravminner fra bronse- jernalder i nærområdet som indikerer bosetningene. Forsandmoen er det best dokumenterte bosetningsområdet innenfor Sandes kommunegrenser.

Langs sjø og vassdrag

Langs sjø og vassdrag finnes særlig bosetningsspor fra steinalder. Her kan nevnes bosetningsspor langs Figgjoelva og i de lune buktene i Riskafjorden og Høgsfjorden. Også i hei- og fjellområdene er det gjort spennende funn fra steinalder, der undersøkelser ved Store Flørivatnet påviste 9000 – 10 000 år gamle boplasser. De fleste steinalderboplassene er ikke synlige i terrenget, men det er også

påvist spor fra steinalder og opp til jernalder. I nyere tid er det gjort funn i flere hellere langs fjordene, der særlig Håheller på nordsiden av Lysefjorden kan nevnes.

Hei og fjellområdene

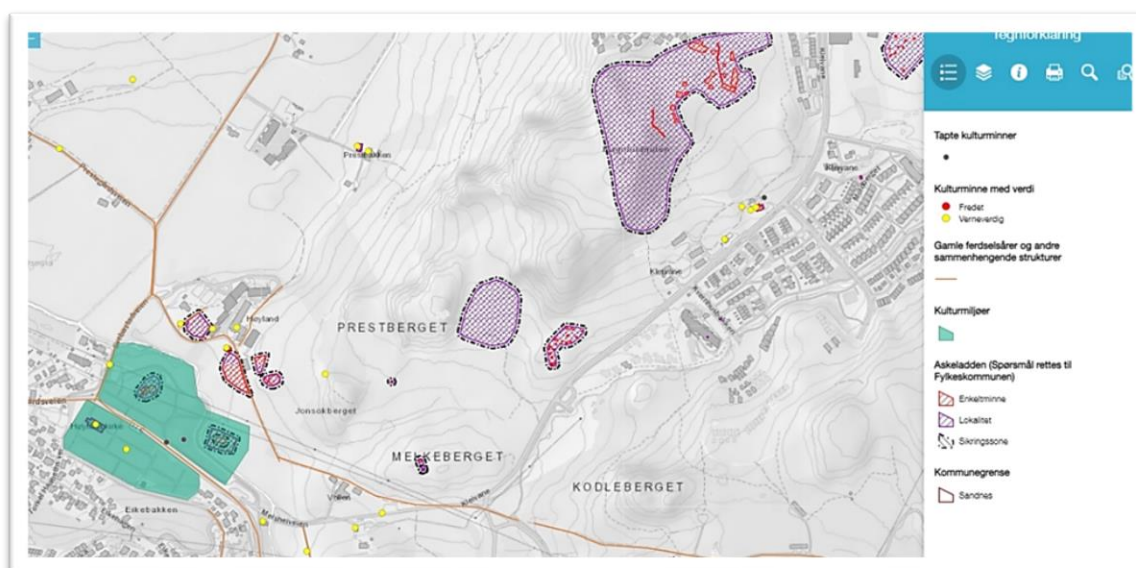
I hei- og fjellområdene omkring Lysefjorden kjenner vi til mange *stølsanlegg* med usikker datering. Undersøkelser gjennomført i de senere årene viser at mange av stølene er eldre enn tidligere antatt, med bruksfaser både i jernalder og middelalder. I fjellområdene lengst øst går flere *eldre ferdelsruter* mellom Østlandet og Vestlandet. Skinnvegen fra Lyse innerst i Lysebotnen er nevnt i skriftlige kilder fra middelalderen, og er den gamle ferdelsvegen fra Rogaland til Setesdal. En østvest-forbindelse som mistet mye av sin betydning med anlegget av Postveien Kristiansand–Valle i 1844.

Middelalderkirkesteder

På Soma, Høle og Høyland ligger kirkesteder fra middelalder. Bevaringsgraden er ulik, der kirkegården på Høyland er best bevart.

Høyland gamle kirkested og kirkegård vises som tilnærmet rektangulær steingardsinnhegning nederst til høyre. Området mellom Høyland kirke fra 1841 og prestegården i øvre bildekant har mange spor etter forhistorisk bosetting og bruk. Inn mot prestegårdstunet går en rest av den gamle postveien mot Gjesdal. Samlet er Høyland kirkested et kulturmiljø med stor tidsdybde. Til høyre den gamle kirkegården på foto fra gravplassmeldingen 2011.

Utsnitt fra Kulturminneregistrets kart over området mellom Høyland kirkested og Ragnhildnuten, Registreringer av automatisk fredete kulturminner i registerets kartdel er hentet fra Askeladden. For opplysninger se <https://www.kulturminnesok.no/kart>.

Gravfelt på Haualand (Hovland) i Riska. I det som for et utrent øye framstår som et litt steinete beite, midt i skråningen mellom fjell og et myrdrag, har arkeologene avdekket et stort gravfelt fra jernalderen med minst 40 røyser.

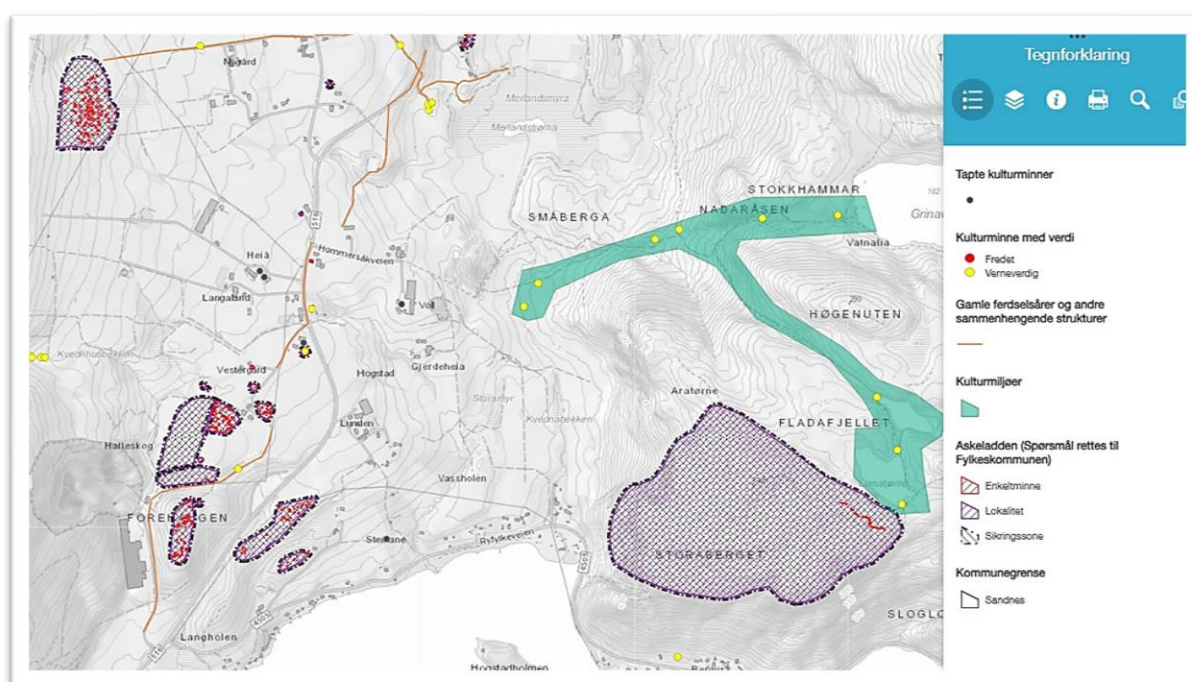
Feltet ligger ved en geil som gikk fra det gamle klyngetunet på Haualand. Geilen skriver seg fra et jordskifte i 1876. Også på den gamle tunplassen er det registrert gravminner, to røyser fra vikingtid, i tillegg til et eldre hus fra «nyere tid», men bygd før skiftet. Gårdslandskapene i Sandnes kan inneholde mange lag historie.

Utsnitt fra Kulturminneregistret over Haualand. Registreringer av automatisk fredete kulturminner er hentet fra Askeladden. For informasjon se Riksantikvarens <https://www.kulturminnesok.no/kart>.

Storaberget har en av regionens best bevarte bygdeborger. Herfra er det storslagen utsikt over Lutsivassdraget som kan ha vært en viktig ferdselsåre mellom Høgsfjorden og Gandsfjorden i eldre tid. (Foto fra Digitalt museum AMS, Sf44746)

Utsnitt fra Kulturminneregistret over området nord for Lutsivatnet. Det store området som markerer kulturverninteressene knyttet til bygdeborgen ligger i nær sammenheng med kulturmiljøet knyttet til Grina vannverk som tyskerne bygde under 2. verdenskrig. Automatisk fredete kulturminner ligger ofte i grøntområder knyttet til friluftsliv og skaper her, sammen med vannverket fra okkupasjonstida, grunnlag for natur- og kulturhistorieopplevelser med stor tidsdybde. Avmerkingen av automatisk fredete kulturminner i registerets kartdel er hentet fra Askeladden. For opplysninger se <https://www.kulturminnesok.no/kart>.

Kulturminner under vann. (Marine kulturminner)

Under vann, både i sjø og vassdrag, skjuler det seg et stort mangfold av kulturminner fra steinalderen og frem til tidlig 1900-tall, med skipsvrak som de mest kjente kulturminnene.

Kulturminner under vann er beskyttet gjennom kulturminneloven §§4 og 14. I Rogaland er det Museum Stavanger som har forvaltningsansvaret for kulturminner under vann.

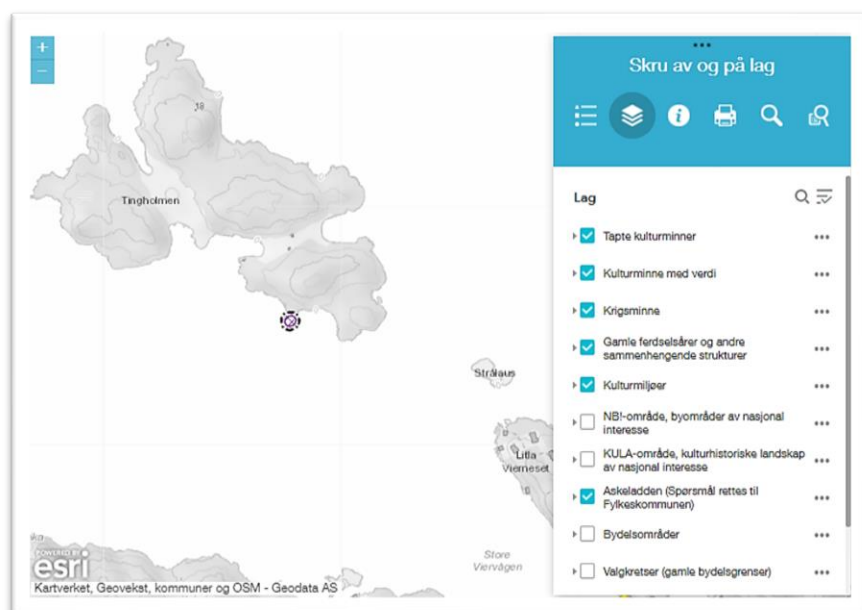
I fredningssammenheng skiller skipsfunn seg ut med en fredningsgrense på 100 år. Med «skipsfunn» menes både selve skipskonstruksjonen (skrog, rigging etc.) og alt som har vært om bord (last, tilbehør, personlig utstyr mm.). Løsfunn (enkeltgjenstander uten synlig kontekst) vil som regel også omfattes av loven. Selv om en gjenstand i utgangspunktet ikke kan knyttes til et spesifikt vrak, kan den være å regne som et lovmessig beskyttet kulturminne ved at den er kastet/tapt fra et fartøy. Ofte kan kun enkelte gjenstander være bevart (eksempelvis anker), mens selve vraket er nedbrutt og tapt.

I områder i sjø og vann hvor det har vært aktivitet over lengre tid kan sjøbunnen ha etterlatt spor som forteller om bruken – som gamle landingsplasser, havner eller andre lokaliteter for lossing og lasting, eller ankringssteder. Sporene kan være knyttet til samferdsel (f.eks. anløpssteder, båtstøer og bruer), innretninger for fangst og fiske (f.eks. garn/fiskesøkker og ledegjerder) og forsvarsverk (f.eks. seilsperringer). Det kan også være boplasser fra steinalder som senere er oversvømt. Det er stor variasjon i typer, avhengig av geografisk plassering og om de er lokalisert i sjø, vann eller vassdrag. Alle objekter, lokaliteter og konstruksjoner eldre enn 1537 er automatisk fredet

Storkommunen Sandnes har en lang og variert kystlinje der sjøen har vært grunnleggende for næring, bosetting og ferdsel. Det gjelder også bruken av innsjøer og vassdrag.

Skip, båter skipstrafikk har hatt en grunnleggende betydning for utviklingen av Sandnes-bygdene, enten det gjelder bøndenes notlagsbåter, sildeskutene, steintøyskutetrafikken, små og store frakteskip av ulike typer, samt de senere rutebåtene. Lite fysisk er bevart fra denne historien. Det er lett å se at marine kulturminner representerer historiske kilder som kan ha stor betydningen i fortellingen om Sandnes.

Som finner av slike kulturminner har alle et særskilt ansvar for å ta vare på vår felles kulturarv. Meld fra ved mistanke om slike funn ved å ta kontakt med fylkeskommunen eller Museum Stavanger. Det er viktig å ikke ta opp gjenstander eller deler av vrak, dette kan kun gjøres når det er avtalt med rette myndighet. Husk god posisjonering av funnstedet, og ta bilder og video som viser hva som er funnet.

På sorsida av Tingsholmen, utenfor Galtavik i Riska, finner vi en av Sandnes' få registrerte automatisk fredete lokaliteter i kategorien «Kulturminner under vann». Den er i Kulturminnesøk beskrevet som «Anker med ring. Dregg.» og datert til «Eldre enn 100 år».

NBI-registeret – bymiljø av nasjonal interesse

NBI-registeret er Riksantikvarens database over byer og tettsteder i Norge med kulturmiljøer som har nasjonal interesse.

Registeret omfatter 75 byer der sporene etter 1000 års byhistorie er kartfestet. De historiske byene og tettstedene opplever nå et omfattende utviklingspress som følge av den sterke urbaniseringen som preger dagens samfunnsutvikling. NBI-registeret angir områder hvor det må vises særlige hensyn i forbindelse med videre forvaltning og utvikling. Det innebærer ikke formelt vern at et kulturmiljø er med i NBI-registeret, men det gir et grunnlag for angivelse av nye hensynsoner iht. plan- og bygningsloven. Områdene kan også gi grunnlag for innsigelse ved nye arealplaner. Det kan heller ikke utelukkes at noen NBI-områder bør fredes eller at det finnes objekter i disse som på sikt kan vise seg å måtte sikres etter kulturminneloven. (Riksantikvaren om NB-registeret. [NBI-registeret \(arccgis.com\)](http://arccgis.com))

Sandnes har to områder med i NBI-registeret, delområdene **Langgata** og **Norestraen**. De representerer to stadier i byutviklingen, den selvgrodde byen ved veien langs stranda i nord, og den planlagte kvartalsbyen fra tida etter bydannelsen i 1860 i sør.

Delområdet Langgata strekker seg fra Krossen til Torget i nord. Området får med seg noen av de viktige offentlige bygningene rundt Torvet, men mangler sentrale hus som Sandnes Sparebank (1895) og Folkeskolen (1899) – og selve Torget. Dette er og viktige kulturminner for bystruktur og fellesskapets historie. De står i nær sammenheng med sentrumskvartalene i kulturmiljøet «Kvartalsbyens sentrum». Riksantikvaren er oppmerksom på denne mangelen og vil rette dette opp ved neste revisjon.

Utsnitt fra kommunens Kulturminneregister med laget «NBI-område, byområder av nasjonal interesse» på. Det vil si de to NB-områdene i Sandnes – Langgata og Norestraen. (<http://tiny.cc/75klnz>).

KULA – Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse

For å bidra til å ivareta nasjonalt viktige landskap utarbeider Riksantikvaren et landsomfattende register over Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse (KULA-registeret).

Dette er et oppdrag fra Klima- og miljødepartementet og et bidrag til å følge opp Den europeiske landskapskonvensjonen, som Norge har godkjent. Registeret sendes nå ut på høring. Rogaland fylkeskommune har foreslått 17 områder i Rogaland som skal inngå i registeret, hvorav **Lysefjorden** berører Sandnes (Forsand før 01.01.2020) og Strand kommuner.

Utvalget av områder vil være et verktøy for regional kulturminnemyndighet i deres innspill til kommunal og regional arealplanlegging og i samarbeidet med ulike sektormyndigheter.

Landskapet har alltid vært i forandring, men omfanget og tempoet i endringene øker. Forvaltningen av de kulturhistoriske sporene i landskapet er derfor mer utfordrende enn tidligere. Samtidig er landskapet med sine historiske verdier en ressurs for samfunnet.

Riksantikvaren signaliserer ikke at endring er uønsket i disse områdene. Målet er at registeret skal bidra til at kommunene og andre har et bevisst forhold til kvalitetene i landskapet og landskapsendringer når de planlegger og forvalter det. Slik kan det som er karakteristisk og verdifullt videreføres og styrkes.

Kommunen er gjennom sin arealplanlegging den viktigste forvalteren av landskap. De aktuelle kommunene oppfordres til å ta et hovedansvar for å ivareta verdiene i disse landskapene. Det er et mål at kommunene skal forvalte KULA-områdene med egne virkemidler, der plan- og bygningsloven er viktigst. Et hovedtiltak er at landskapene ivaretas i kommuneplanens arealdel og legges inn som hensynssone C med særlig hensyn til landskap med retningslinjer. I tillegg bør det utarbeides generelle bestemmelser.

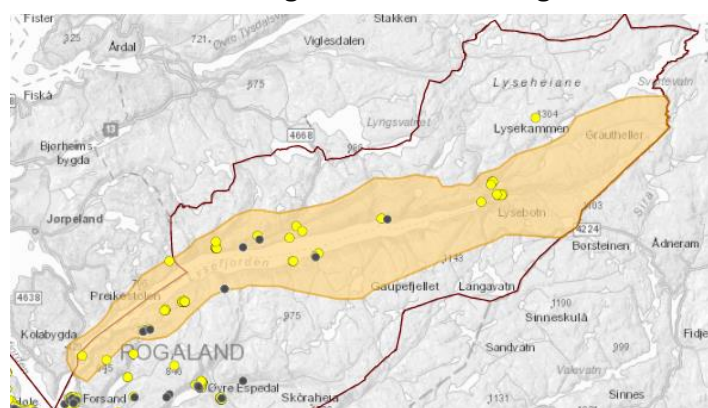
Kommunene kan gjennom aktiv planlegging og forvaltning bidra til å utvikle sine landskap som en ressurs for innbyggerne og som grunnlag for næringsvirksomhet, for eksempel reiseliv. Se Riksantikvarens veiledere for KULA:

[Kulturhistoriske landskap veileder 2018.pdf \(5.353Mb\)](#). [KULA veileder interaktiv 2019.pdf \(11.85Mb\)](#)

8. Lysefjorden. Kraftlandskap med fjord- og fjellgårder og ferdselsårer mot øst.

Lysefjorden representerer utviklingen av kraftindustrien i Rogaland, samt fjord- og fjellgårder i et vakkert fjordlandskap. Kontrasten mellom de steile fjellsidene og småskala jordbruk på grønne flekker i fjellsider og på strandflater er slående. Sporene etter kraftindustrien spenner fra den eldre kraftstasjonen på Flørli, til de mektige kraftlinjene og den moderne produksjonen i Lysebotn, Svartvassdammen og verneverdige veganlegg. Til sammen utgjør dette et landskap som på en god måte illustrerer utviklingen og utnyttelsen av naturressursene og vannkraften i Norge innenfor rammen av et storslått fjordlandskap

med store opplevelsesverdier.
(Riksantikvaren 2020)

Kartutsnitt fra Kulturminneregisteret som viser Riksantikvarens høringssutkast til KULA-prosjektområdet 8 Lysefjorden. I Kulturminneregisteret er det registrert 71 kulturminner. Ti er registrert som tapt. Fire anses som uten verneverdi, men 14 er under vurdering. ([Kulturminner i Sandnes kommune \(arctis.com\)](#))

Songesand, på nordsiden av Lysefjorden. Foto: Solveig Roti Dahl, Rogaland fylkeskommune. Fra Kulturhistoriske landskap av nasjonal interesse i Rogaland, høringsutkast 2020

Kraftoverføringens kulturminner». Temaplan for Norges vassdrags- og energidirektorat NVE

To objekter.

«I 2010 forelå temaplanen «Kraftoverføringens kulturminner», som tar for seg kraftledninger og transformatorstasjoner med særlig kulturhistorisk verdi på grunn av viktig samfunnsmessig og teknologisk betydning. Objekter i temaplanen har status som statlig listeførte anlegg som NVE følger opp i sin saksbehandling, se NVEs temakart for kulturminner: (<https://temakart.nve.no/prosjekt/c6a35cde-089e-4f78-b14e-69cce28bf2ad/1690811996>.)

Av 19 utvalgte transformatorstasjoner på landsbasis ligger én i Sandnes kommune, Tronsholen transformatorstasjon (Askeladden ID 178876). Tronsholen ble satt i drift i 1953 med kraft fra Lysebotn kraftverk.

Kraftledningen fra Lysebotn til Tronsholen trafo er også valgt ut i temaplanen, som en av 24 ledninger i landet. På grunn av sin funksjon i levering av strøm til viktige militære anlegg, var stasjonen en av de første som ble bygget i fjell. Portalbygget er et forseggjort eksempel på tidlig etterkrigsmodernisme, og et viktig teknisk kulturminne i kommunen.

Verneplan for Telenors bygninger og installasjoner.

Fire objekter.

Rogaland radio mottakerstasjon fra 1960, med antennemaster og nærmeste miljø. Skjæveland

Rød telefonkiosk ved Skeiane jernbanestasjon fra 1955. Televerket tidligere XY-Sentral fra 1954, Svilandskrossen

Vegvalg - Nasjonal verneplan for veger, bruer og vegrelaterte kulturminner.

Tre objekter.

Bru over Høylandsåna 1882, Tronsholen. Skjæveland bru 1852. Drikkekar 1850–1874, Bråstein.

Regionalplan for kulturmiljø

Ny regional kulturvernplan er under arbeid: «Rogaland fylkeskommune lager ein Regionalplan for kulturmiljø, som vil vise kulturarven i fylket og sjå på korleis denne kan utviklast, bevarast og formidlast i framtida.» [Regionalplan for kulturmiljø - Rogaland fylkeskommune \(rogfk.no\)](#)

«Fylkeskommunen er regional planmyndigheit og sektormyndigheit for kulturminne, med særleg ansvar for å ivareta nasjonale og regionale kulturmiljøverdiar. For kommunane har fylkeskommunen og ei viktig rettleiarrolle.

Ein plan skal legge føringar for regional og kommunal planlegging og verksemd, samt at den kan legge til rette for samarbeid og utvikling med andre aktørar. Kulturmiljøvern skjer i samspel mellom det offentlege, eigarar, næringsliv og organisasjonsliv.»

Oppstart av planarbeidet ble vedtatt i fylkestinget 16. juni 2020. Planprogrammet ble vedtatt juni 2021 ([planprogram-juni-2021.pdf \(rogfk.no\)](#)). Forrige «Fylkesplan for kulturminner» i Rogaland ble vedtatt i 1989.

Regionalplan for Jæren og Søre Ryfylke

Regionalplan for Jæren og Søre Ryfylke ble vedtatt i fylkestinget i Rogaland oktober 2020. Den er en langsiktig plan for samordnet bolig-, areal- og transportplanlegging for ti kommuner i og rundt storbyregionen Stavanger- Sandnes. [Regionalplan for Jæren og Søre Ryfylke - Rogaland fylkeskommune \(rogfk.no\)](#)

Det er laget en veileder til regionalplanens retningslinjer om stedsforming, bokvalitet og uteområder – *Bymessig fortetting på jærsk* [veileder-bymessig-fortetting-2021.pdf \(rogfk.no\)](#).

Her inngår stedsanalyse som et viktig utgangspunkt. Kunnskapsgrunnlaget som er samlet inn og gjort tilgjengelig som del av kulturvernplanen i Sandnes, vil være et viktig grunnlag for de mer detaljerte stedsanalyser som kreves på prosjektnivå ved tiltak. Det gjelder særlig de bydelsvise rapportene, men også de tematiske – foruten selve Kulturminneregisteret.

Tiltaksplan for Jærhus

Høsten 1997 startet et samarbeidsprosjekt mellom Rogaland fylkeskommune og jærkommunene om en tiltaksplan for jærhus, med etnologen Torunn Måseidvåg som prosjektleder. Den munnet ut i en rapport (fullført 2000). Rapporten omhandler ti jærhus fra Sandnes kommune (i dag står ni av disse). Sandnes kommune sluttet seg i 2002 til "Tiltaksplan for Jærhus" slik den ble lagt fram og vedtatt i Regional- og kulturutvalget. Det arbeides regionalt med en egen tilskuddsordning for jærhus. Statsforvalterens landbruksavdeling har gitt sterke signal om at de er villige til å gi dispensasjon for å kunne føre opp et tredje bolighus på gården, der det ellers ville være snakk om å rive jærhus på bekostning av et nytt bolighus.

12 jærhus fra Sandnes er med i undersøkelsen. Av disse er tre siden gått tapt. To er revet, men gjenoppbygd på nytt sted. De gjenværende jærhus er lagt inn i kulturminneregisteret og videreført som hensynsone i kommuneplanen. Jærhuset på Riska er i 2021 i kritisk dårlig stand.

Landsverneplan for Forsvaret.

Vatneleiren ble bygd av tyskerne kort tid etter okkupasjonen i 1940. Den ble anlagt som en feltartillerileir for hæren. Vatneleiren er den mest komplette tyske leir fra 2. verdenskrig som er bevart i regionen. 13 hus og 4 fortifikasjoner i den sentrale delen av leiren, bl.a. det unike Waldlager-miljøet med befalsforlegninger i tømmerhus, ble i 2004 forskriftfredet på grunn av store arkitektoniske og miljømessige kvaliteter i nasjonal sammenheng. Senere har vernemyndighetene i større grad blitt oppmerksomme på betydningen av en sjeldent helhetlig leirstruktur som gjelder hele leiren – som samspillet mellom befalets Waldlager og leirgaten med mannskapsforlegningene.

Vatneleiren inneholder 17 forskriftfredete enkeltminner, i hovedsak bygninger. Kommunen har i tillegg registrert 11 verneverdige bygninger og andre objekter. Store deler av leiren er overført til Sandnes kommune med klausul om at eventuelle nybygg i området må tilpasses det verneverdige miljøet.

Kulturminner i Sandnes fredet ved vedtak/forskrift etter Lov om kulturminner

Alle fredete kulturminner fra «Nyere tid» gjelder gamle Sandnes storkommune. Det er ingen fredete bygg eller andre minner fra «nyere tid» (etter 1650) i tidligere Forsand kommune. (Oversikten gjelder altså ikke fornminner, dvs. automatisk fredete kulturminner.)

Fredete bygg og anlegg forvaltes av Riksantikvaren/fylkeskommunen.

Alle inngrep i vedtaksfredete kulturminner og fredete kulturmiljøer krever dispensasjon fra kulturminneforvaltningen i fylkeskommunen. Alle inngrep i forskriftsfredete kulturminner krever dispensasjon fra Riksantikvaren (for byggverk og anlegg i statlig eie) eller fylkeskommunen (kulturmiljøer). Om en fredning er opphevet bør inngrep likevel avklares med kulturminneforvaltning i fylkeskommunen, fordi de fortsatt kan ha en verneverdi selv om fredningsverdien har gått tapt.

Kulturnavn	Status	Gnr	Bnr	Periode	Beskrivelse
Våningshus, Futegarden Hana.	Vedtak	38	1700	1700-1724	Fogdahuset, fredet embetsgård fra 1700-1730.
Hovedbygning, Tranegarden Austrått	Vedtak	39	45	1775-1799	Stort midtgangshus i empirestil fra 1780-1810.
Hovedbygning, Fredheim.	Vedtak	39	86	1800-1899	Heimahus på arbeiderbruk, flyttet hit i 1908.
Driftsbygning, Fredheim	Vedtak	39	86	1900-1924	Driftsbygning på arbeiderbruk, flyttet hit i 1908.
Vedskjul, Fredheim	Vedtak	39	86	1900-1924	Lite brenselshus i bindingsverk bygd i 1908.
Hovedbygning, Skeiane.	Vedtak	40	59	1700-1799	Stort klassisistisk bolighus med mange lag utbyggingshistorie. Lensmannsgård og gjestgivergård i flere epoker. Et sentralt sted i Sandnes historie. Fredet siden 1923.
Stangeland Trevarefabrikk	Vedtak	62	2196	1900-1924	Stangeland Trevarefabrikk fra 1907. Et av få autentiske minner fra trevareindustrien i Sandnes. Tilstand bør avklares.
Bolighus, Nygårdshuset, Langgata 8	Vedtak	111	417	1825-1849	Fredet empirehus fra ca. 1835. Eneste bygning fra før bydannelsen i Sandnes sentrum.

Kulturnavn	Status	Gnr	Bnr	Periode	Beskrivelse
Befalsforlegning 4 (inv.nr.14), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Én av fem befalsforlegninger i Vatneleiren. Forlegningene er bygget som laftehytter og utgjør sammen Norges best bevarte «waldlager».
Badebygning (inv. nr. 5), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Badebygningen var en av sanitetsbygningene i leiren. Eksteriøret minner, som vakt- og arrestbygningen, om 1700-tallets corps de gardes på festningene. Eksteriøret er opprinnelig.
Vakt- og arrest (inv. nr. 6), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Bygningen ble brukt som vaktpost for inngang i Vatneleiren. Det har også arrestceller. Sammen med badebygningen minner den om 1700-tallets corps de gardes på festningene. Den er godt bevart.
Observasjonspost 1 (inv. nr. 12), Vatneleiren.	Forskrift	37	92	1925-1949	Observasjonsposten ligger på toppen av Haugåsen. Senere blitt brukt som radiohus. Den står i stor grad i sin opprinnelige form, og er i god stand
Befalsforlegning 5 (inv.nr.13), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Én av fem befalsforlegninger i Vatneleiren. Forlegningene er bygget som laftehytter og utgjør sammen Norges best bevarte «waldlager». Eksteriøret er i god stand.
Befalsforlegning 3 (inv.nr.15), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Én av fem befalsforlegninger i Vatneleiren. Forlegningene er bygget som laftehytter og utgjør sammen Norges best bevarte «waldlager». Eksteriøret er i god stand.
Befalsforlegning 2 (inv.nr.16), Vatneleiren.	Forskrift	37	92	1925-1949	Én av fem befalsforlegninger i Vatneleiren. Forlegningene er bygget som laftehytter og utgjør sammen Norges best bevarte «waldlager». Eksteriøret er i god stand.
Befalsforlegning 1 (inv.nr. 17), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Én av fem befalsforlegninger i Vatneleiren. Forlegningene er bygget som laftehytter og utgjør sammen Norges best bevarte «waldlager». Eksteriøret er i god stand.
Befalsmesse (inv.nr.18), Vatneleiren	Fo Forskrift rskrift	37	92	1925-1949	Befalsmessen ligger rett ved befalsforlegningene i leiren. Den er oppført i tysk romantiserende stil. Den er i god stand.
Observasjonspost 2 (inv. nr. 19), Vatneleiren		37	92	1925-1949	Denne observasjonsposten ligger nært befalsmessen. Den er bygget over et vannreservoar, der vann fra Dybingen ble pumpet opp for å gi trykk til vannsystemet.

Kulturnavn	Status	Gnr	Bnr	Periode	Beskrivelse
Kommandantbolig (inv. nr. 20), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Kommandantbolig, oppført i tre og hogget naturstein, på Haugåsen. Eksteriøret og uteområdet er tett opp mot det opprinnelige. Interiøret er forandret.
Sykestue (inv. nr. 22), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Sykestue, oppført i tre og hogget naturstein, fra den opprinnelige tyskbygde Vatneleiren. Bygget er tett opp mot det opprinnelige. Det preges av forfall.
Brannstasjon (inv. nr. 28), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Brannstasjon fra 1948, nedre leir i Vatneleiren. Trehus sammensatt av saltaksbygninger på 1 og 2 etasjer og slangetårn med pyramidetak.
Dekningsrom 1 (inv.nr.1001), luftv.st. Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Dekningsrom, på toppen av Haugåsen. Ligger i tilknytning til luftvernstilling på toppen.
Dekningsrom 3 (inv.nr.1002), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Dekningsrom tilhørende mannskapsforlegningene. I god stand.
Dekningsrom 3 (inv.nr.1002), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Dekningsrom tilhørende mannskapsforlegningene. I god stand.
Dekningsrom 2 (inv.nr.1003), Vatneleiren	Forskrift	37	92	1925-1949	Dekningsrom tilhørende mannskapsforlegningene. I god stand.
Gårdstun Krågedal Der borte.	Vedtak. Områdefredning				
Hovedbygning, Krågedal Der borte	Vedtak	18	4		Gammelt heimahus med midtgansplan.
Løe, Krågedal Der borte	Vedtak	18	4	1800-1899	Grindabygd løe trolig fra midten av 1800-tallet.
Fjøs og hevdhus, Krågedal Der borte	Vedtak	18	4		Gammelt steinfjøs, bygd ut med hevadløe på 1800-tallet.
Smie, Krågedal Der borte	Vedtak	18	4	1875-1899	Gråsteinsbygd smie fra 1800-tallet.
Maskinhus, Krågedal Der borte	Vedtak	18	4	1800-1899	Gråsteinsbygd tørkehus, ombygd til maksinhus.
Hønegard, Krågedal Der borte.	Vedtak	18	4	1900-1924	Steingardsinnhegning, trolig bygd rundt 1900.
Kjelde og kjeldeveg, Krågedal Der borte		18	4		Her hentet man vann til fjøs og husstell fram til 1939.
Ruin etter hjulhus, Krågedal Der borte		18	4	1800-1899	Rester av fundament og steinsatt renne for hjulhus.
Ellursteinen, Krågedal Der borte		18	4		Stor stein.
Bjørk, Krågedal Der borte		18	4	1800-1899	Bjørk plantet på 1800-tallet.
Epletre, Krågedal Der borte		18	4	1800-1899	Epletre plantet på 1800-tallet.

Kulturnavn	Status	Gnr	Bnr	Periode	Beskrivelse
Tuft etter smie, Krågedal Der borte		18	4		Tuft etter en tidligere smie for Krågedal Der borte.
MS Riskafjord II			4	1864–1996	Landets eldste i rutebårdrift i sjøvann. Fredet fra 2014

De fredete enkeltobjektene i Sandnes spanner over svært ulike samfunns kategorier. De dokumenterer militærhistorie, gårdsbebyggelse på heigård og arbeiderbruk og de kondisjonertes boligmiljø. Sandnesindustrien er representert med en trevarefabrikk. 17 enkeltobjekter er knyttet til Vatnelerien. Seks enkeltminner gjelder heigården Krågedal som også er områdefredet. Innenfor det fredete området på Krågedal har Kulturminneregisteret i tillegg med seks andre enkeltminner som i praksis må betraktes som fredet, de omfattes av områdefredningen, dvs. de har et vern i henhold til kulturminneloven (markert med kursiv).

De første fredningene i Sandnes kom på 1920-tallet og gjaldt her, som andre steder i landet, bolighus med høy alder og arkitektonisk verdi knyttet til øvre samfunnslag – som Fogdahuset og hovedbygningene på Skeiane og Austrått. Nygårdshuset i Langgata ble fredet i 1941. De øvrige fredningene skriver seg fra 1996–2004 og reflekterer vernepolitikkenes dreining mot større representativitet.

I følge NIKUS statusrapport for verneverdige kulturminner i Sandnes 2017 (Riksantikvarens miljøovervåkningsprogram 2015–2019), var ingen av de 11 undersøkte fredete bygningene tapt, men tre var truet og én var sterkt truet.

«Nygårdshuset» ble fredet i 1941. Det skal være bygd ca. 1835 av garver Bendik Osmundson Nygaard og er eneste bygning fra før bydannelsen i Sandnes sentrum.

Listeførte kirker

Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 er listeførte. I tillegg er en rekke kirker bygget etter 1850 også listeførte. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig og har nasjonal verdi. Det betyr at den skal behandles med like stor respekt som en fredet kirke. I Sandnes har Høle og Høyland kirker status som listeført. Riksantikvaren forvalter de listeførte kirkebyggene, mens det er fylkeskommunen som forvalter de listeførte kirkenes omgivelser.

Kulturnavn	Gnr	Bnr	Periode	Beskrivelse
Høyland kirke	33	1428	1825-1849	Høyland kirke, oppført og vigslet i 1841. Kirken er basert på typetegninger som slottsarkitekt Linstow utarbeidet på 1820-tallet. Siste hånd på utformingen hadde ingeniørkaptein Sibbern. Peder Tjessem ledet arbeidet. Torkel Svendsen sto for snekkerarbeidet og Torger Aase for murerarbeidet. En av de best bevarte empirekirker i Rogaland.
Høle kirke	72	414	1850-1874	Høle kirke ble innviet 1860. Arkitekt var Georg Andreas Bull. Tømmermenn Ola Horve og Ola Torkelsen.

Andre gamle kirker i kulturminneregisteret

Riska gamle kirke	101	5	1875-1899	Rikskakvervens første egne kirke fra 1877. En liten trekirke med ytre preg av sveitserstil og senempire. Arkitekt Henrik Nissen, trolig etter Linstows typetegninger.
Forsand kirke	72	414	1850-1874	Forsand kirke ble bygd 1854, som den første på stedet. Den er bygd etter Linstows typetegninger. Byggmester var Tollak Tollaksen Gudmundstad.

Forsand kirke ble bygd i 1854 etter at Forsand sogn ble skilt fra Høle. Den er, som Høyland kirke, en langkirke i empirestil etter typetegningene til slottsarkitekt Linstow. Det nye tilbygget ble tatt i bruk 2016. (foto János Palotás, google.no. maps.)

VERDISETTING OG VERNEKRITERIER

Alle spor etter menneskelig virksomhet er kulturminner, og alle kulturminner er bærere av vår tradisjon og felles historie.

Kulturminner og kulturmiljøer er ikke-fornybare ressurser. Det innebærer at det som ikke bevares, går tapt for alltid. Hensynet til andre samfunnsinteresser gjør at ikke alt kan vernes, det må gjøres et utvalg. De fleste kulturminnene har et spekter av ulike egenskaper ved seg som har verdi for oss. Hvilke egenskaper som samfunnet vektlegger, vil variere over tid og er gjenstand for en kontinuerlig revurdering.

Kulturminnene i Kulturminneregisteret er verdivurdert og vektet i samsvar med Riksantikvarens kriterier for fastsetting av kulturminneverdier. Vurderingen støtter seg på de nasjonale målene gitt i stortingsmeldingen St 16. «Nye mål i kulturminnepolitikken». I stortingsmeldingen er «Kulturmiljø» innført som et samlebegrep for kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Samlebegrepet er innført for å understreke verdien av å se kulturminnene som en del av en helhet og sammenheng, samt kulturminnevernet sin tilknytning til den øvrige klima- og miljøpolitikken.

Grunnverdier

Nasjonalt mål 3 for kulturmiljø lyder: *Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk.*

I arbeidet med å finne fram til kulturminner med verdi er det vanlig å ta utgangspunkt i tre hovedkategorier, eller grunnverdier: kunnskapsverdi, opplevelsesverdi og bruksverdi.

Kunnskapsverdier

Kunnskapsverdiene utgjør ifølge Riksantikvaren den primære kategorien. De utgjør fundamentet for de øvrige verdikategoriene og er dominerende for utpekingen av nasjonale verdier og interesser. Det bygger på en erkjennelse om at kulturminner er viktige kilder til å forstå et områdes historie. Ofte er de de eneste kildene man har, og de kan utdype og konkretisere skriftlige kilder og arkiver. De er knyttet til kulturminnets opprinnelse, bruken av dem og hva de til ulike tider har betydd. Det er kunnskapsverdiene som gir kulturminnet og miljøene dets kulturhistoriske innhold.

Til grunn for kunnskapsverdier ligger egenskaper som forteller om forholdet til naturressursene, næringshistorie, bosetningshistorie, sosialhistorie, bygningshistorie, forvaltningshistorie og forhold knyttet til person og hendelse. Listen er utømmelig og avhengig av spørsmålet. Kunnskapsverdiene er basen i «Fortellingen om Sandnes». Hva har vi av kulturminner som forteller om den første fasen til strandstedet, jordbrukets utvikling og betydning, silde- og seilskute periodene og avgjørende trinn i industriveksten.

Opplevelsesverdiene

Opplevelsesverdiene er gjerne mer personlig forankret enn kunnskapsverdiene, men kan også ha stor betydning for grupper. Opplevelsesaspektet kan være viktig for enkeltminner, men har særlig betydning i vurderingen av sammenhenger og miljøer, som i stor grad er knyttet til romlige forhold. Sammenhenger mellom kulturminner og landskap har stor betydning for både å forstå og oppleve kulturmiljø. Opplevelsesverdier er særlig knyttet til estetikk, kunstnerisk nivå, arkitektonisk verdi, alderspatina, refleksjon og nysgjerrighet, symbol- og identitetsverdi.

Bruksverdier

Bruksverdier gjelder slike ting som ressursverdi, økonomisk verdi og næringspotensial for den enkelte og samfunnet, men forteller også om tilgjengelighet, og kan være viktig for kulturmiljøets evne til å formidle historien. I de senere år har gjenbruksverdi i et bærekraftperspektiv og kulturminner som ressurs for næringsutvikling fått stadig større vekt. De nye nasjonale målene stadfester denne utviklingen direkte gjennom målet om miljømessig, sosial og økonomisk bærekraft.

Egenskaper som karakteriserer kulturminnene

I tillegg til de tre grunnverdiene måler en gjerne kulturminnene etter en rekke egenskaper som forteller om deres egnethet «som kulturminne», egenskaper som er avgjørende for hvordan vi graderer verdiene. Forslagene under viser eksempel på slike egenskaper. Oversikten er ikke uttømmende, det viktigste er å finne fram til en beskrivelse som karakteriserer kulturminnet.

Alder

Alder referer til kulturminnets byggeår, men er ikke et entydig begrep. Dess eldre et hus er, dess mer usikkerhet er det knyttet til alderen. I Sandnes er byggematerialet tre en knapp ressurs og gjenbruk har lenge vært normen. Slik sett har husbyggerne i distriktet lange tradisjoner for å oppfylle denne siden av riksantikvarens mål om miljømessig og økonomisk bærekraft. Det kan være vanskelig å vite hvor mye av bygningstømmeret som representerte et eldre hus og hvor mye som er en senere gjenbruk i ny sammenheng. De fleste eldre bolighus, og løer har i virkeligheten flere aldre – første oppsetting, etter flytting, endringer og tilbygg. Alle stadier kan ha viktige historier å fortelle. Historien om høy alder er knyttet til flere hus i registreringsmaterialet, men gjelder trolig langt flere. Denne usikkerheten gjenspeiler nettopp et karakteristisk trekk ved det enkelte husets historie og byggeskikken i området som helhet. Ved SEFRAK-registreringen på 1980-tallet kunne f.eks. mindre steinhus bli referert til som gammelt og tilflyttet, men det som var flyttet var ikke steinveggene, men taket som var av tre.

Alder er knyttet til tidsdybde og kontinuitet og gjelder om perspektivet er historien om enkeltminner eller miljøer. Alder er med å belyse utvikling gjennom flere tidsepoker og historiske sammenhenger. Høy alder gir gjerne høy verdi og skårer gjerne også høyt på sjeldenhet. For de eldste trer lovverket inn. Hus og andre kulturminner bygd før 1537 er automatisk fredet etter kulturminneloven. Det gjelder også erklærte, stående byggverk med opprinnelse fra perioden 1537–1649. Og i forvaltningen gis hus eldre enn 1850 spesiell oppmerksomhet. Dersom det skal gjøres tiltak på slike eldre hus, skal det ifølge § 25 i kulturminneloven, vurderes av kulturvernmyndighetene.

Autentisitet

Autentisitet gjelder graden av opprinnelighet og ekthet i forhold til en definert periode, funksjon eller annen sammenheng. Kulturminner som har opprinnelig eller tidligere karakter i behold, er viktige å verne. De er ofte gode «historiefortellere» – om tidligere byggeskikk, endringsskikk, næringsvirksomheter og sosiale forhold. De fleste hus i Sandnes har fornyet eksteriør, ofte med et annet uttrykk enn fra tiden de ble bygd. Det kan hende at nettopp endringene er med å fortelle en historie som er verd å bevare, men ofte er det slik at endringen bryter med opplevelsen av historiske sammenhenger i et miljø og at tilbakeføring til et tidligere stadium vil være det beste. I slike tilfeller vil huset hovedform, takreising og bygningskropp/volum være avgjørende for vurdering av verneverdi og tilbakeføringspotensial. Sandnesmodellens byfornyelsesprosjekt, som har pågått siden 1990-tallet, har dokumentert tilbakeføring som prinsipp og har som mål å ta byenes historiske gatebilde tilbake.

Hus med høy autentisitet i detaljer har en spesiell verdi i seg selv. I tillegg til å gi kunnskap om byggeskikk og gammelt håndverk, har de stor verdi som referanse ved byfornyelse og tilbakeføring for annen bebyggelse. De er i dag i ferd med å bli sjeldne.

Representativitet og sjeldenhet

Egenskapene representativitet og sjeldenhet blir gjerne referert til under verdisetting av kulturminner. Ofte er de avgjørende. Det beskriver hva som kjennetegner kulturminnet sammenlignet med andre kulturminner. Hvor representativt et kulturminne og miljø er som type i en periode, for en gruppe eller i en annen sammenheng. Det er nært forbundet med det nasjonale målet om å ta vare på et mangfold av kulturmiljø som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk. Noen hus er representative med hensyn til type, utførelse eller bruk, fra en tidsperiode eller på grunn av lokal egenart. Disse representerer vanligvis en hustype som har vært vanlig på stedet. Sandneskassa og den grindabygde løa er typiske eksempler. Men den første er fortsatt vanlig forekommende, den siste begynner å bli sjelden.

Et kulturminne og kulturmiljø kan være sjeldent når det gjelder type, utførelse og bruk eller sjeldent i betydningen forekomst. Begrepet dekker to områder. Objekter som i dag er sjeldne, men som tidligere har vært utbredte og objekter som også var sjeldne på det tidspunkt de ble oppført.

Dagens kulturminnebestand forteller mye om Sandnes historie, men gir ikke alle historier en representativ plass de kunne «fortjent». Teglverkindustrien og mølleindustrien satte i sin tid sterkt preg på bylandskapet innerst i Gandsfjorden og er representative for næringshistorien, mens dagens spor er blitt sjeldne. Både husmannsplasser i utkant av gårdenes hovedområder og arbeiderbruk i utkanten av byen var i sin tid karakteristiske og vanlige boformer, men er i dag vanskelige å få øye på. De få sporene som er bevart er blitt viktige å bevare fordi de var representative i sin tid, bygger opp om mangfoldet i det samlede kulturminnebildet og er i dag sjeldne som kulturminner.

Identitet og symbolverdi

Identitet og symbolverdi er egenskaper som gjerne understøtter opplevelsesverdien. Enkelte objekter vekker minner og representerer referanser for store grupper av mennesker, eller de markerer tilhørighet til et område. Siden det er verdier som berører den enkelte personlig har det betydning for det nasjonale målet om alles rett til kulturarv og engasjement. Typiske eksempler er skoler, kirker og forsamlingslokaler for politiske og religiøse grupperinger. Men også minner som er knyttet til Sandnes kjerneindustri fra teglverksårene og Øglænd-perioden skårer høyt her. Det er verdier som er viktige å ha i mente med tanke på det nasjonale målet.

Kunstnerisk og arkitektonisk verdi

Kunstnerisk og arkitektonisk utførelse er også egenskaper som støtter opp under opplevelsesverdien. Noen objekter fremheves ved spesiell arkitektonisk eller annen kunstnerisk kvalitet. Mens ting som belyser arkitekturhistorie og kunsthistorie heller blir vurdert som del av kunnskapsverdien..

Miljøverdi

Miljøverdi har fått en egen post i kulturminneregisteret. Miljøverdien forteller om hvilke sammenhenger kulturminner og kulturmiljøer i dag står i. Det gjelder sammenhengen mellom elementer innen et kulturmiljø, f.eks. egenskaper som homogenitet, variasjon og tidsdybde. Like viktig er forholdet til omgivelsene – beliggenhet i landskapet, forhold til terreng, historiske strukturer som samferdsel, eiendomsmønstre osv. Miljøverdiene har stort betydning for både kunnskap, opplevelse og bruk og er tillagt stor vekt.

Tilstand

Den fysiske tilstanden har selvfølgelig stor betydning for realismen i å bevare et kulturminne. Den er i denne gjennomgangen kun overflatisk vurdert. Det er ikke foretatt en nærmere tilstandsvurdering. Det spiller også stor rolle hva slags kulturminne det er snakk om og hva det skal brukes til.

Nasjonal, regional og lokal

Ofte ser man begrepene nasjonal, regional og lokal verdi brukt. De viser til forvaltningsnivåene. Nasjonale verdier bestemmes av Riksantikvaren, regionale verdier av regional kulturminneforvaltning, dvs. Rogaland fylkeskommune, og lokale verdier av kommunene. Utgangspunktet for denne planen er kulturminnearven i Sandnes og virkemidlene er lokale gjennom bruk av plan og bygningsloven. For å ivareta de nasjonale målene om mangfold og bredde er det imidlertid viktig å se kulturmiljøene på de ulike forvaltningsnivåene i sammenheng.

Samlet verdi er ikke framkommet som et matematisk regnestykke. Egenskapene er tillagt ulik betydning og vekt. Sjeldenhet, alder og autenticitet har en spesiell stilling, men det er vanskelig å sette opp en fast formel for denne prosessen. Det vil alltid være et stort innslag av skjønn i vurderingene. Miljøkriteriet er viktig, særlig ved valg og avgrensing av større kulturmiljøer. Det er en egenskap som ofte er utslagsgivende for å gi et kulturminne verdi.

Vekting av verdier

Avslutningsvis er det kulturminnenes betydning som avgjør om et kulturminne eller miljø har verdi. Til hjelp for å vekte kulturmiljøene har Riksantikvaren satt opp følgende kriterier.

- representerer faser med særlig betydning for historien
- er knyttet til virksomheter med særlig betydning for historien
- er knyttet til hendelser, begivenheter eller personer med særlig betydning for historien
- er av særlig betydning for en eller flere etniske grupper (samene som urfolk, nasjonale minoriteter eller andre etniske grupper)
- har særlig arkitektonisk og arkitekturhistorisk verdi
- har særlig betydning som kilde til historien der det finnes få eller ingen skriftlige kilder
- har særlig betydning som ressurs for lokal utvikling og verdiskaping.

Vekting i Sandnes

Sandnes er en stor og sammensatt kommune med rik historie som berører mange samfunnsaspekter. De historiske milepælene er mange. Se også oversikt over kulturminneplanens tematiske rapporter som er tilgjengelige på kommunes hjemmeside og oversikten over «Spesielle emner» under «Kategorier kulturminner», som støtter opp under arbeidet med vektingen. I denne planen er det følgende aspekter som er vektet.

Samferdselen som en grunnleggende historisk struktur som forteller om bruken av landskapet og sammenhenger i tid og rom. Her inngår sjøveiene med dampskipsbryggene og naustmiljøene, samt gamle sjømerker og merker av betydning for kartografiens historie. Kulturminner som ligger ved gamle ferdselsårer, er markert i registeret under spesielle emner. Samferdselshistorien er markert med en temarapport.

Fellesskapets kulturminner. Fellesskapets kulturminner er en samlebetegnelse på hus for offentligheten – som skoler, forsamlingshus og kirker, men tar i tillegg med parker, kirkegårder, idrettsplasser og andre møteplasser. De åpne historiske byrommene er omtalt i egen temarapport.

Spor etter klyngetunene. Hus og strukturer som kan føres tilbake til tida før de store endringene som jordskiftene utover 1800-tallet førte med seg for gårdslandskapet. Sammen med de eldste veiene står slike spor for et eldre sjikt eller lag i landskapet som har vært grunnleggende, men kan være vanskelig å få øye på i dag uten kunnskap.

Sårbare kulturminner knyttet til tradisjonell eldre bebyggelse. Grindabygde hus, hus med natursteinsvegger. Jærhus, har fått status som regionalt verdifulle og er med i Rogaland fylkes jærhusprosjekt.

Spor etter leirvareindustrien står i en særskilt stilling i Sandnes næringshistorie. Men også kulturminner som kan knyttes til andre av de eldre kjerneindustriene i Sandnes, som mølleindustrien og trevare.

Vannveiene og utnyttelsen av vannkraften. Sandnes har eksempler fra enkle tradisjonelle gårdskverner til stadier i utbyggingen av elektrisitetsanlegg – også av nasjonal interesse.

Firmaene Øglænd, Block Watne og Brødrene Fjogstad. Utviklingen av den moderne sandnesindustrien på 1900-tallet.

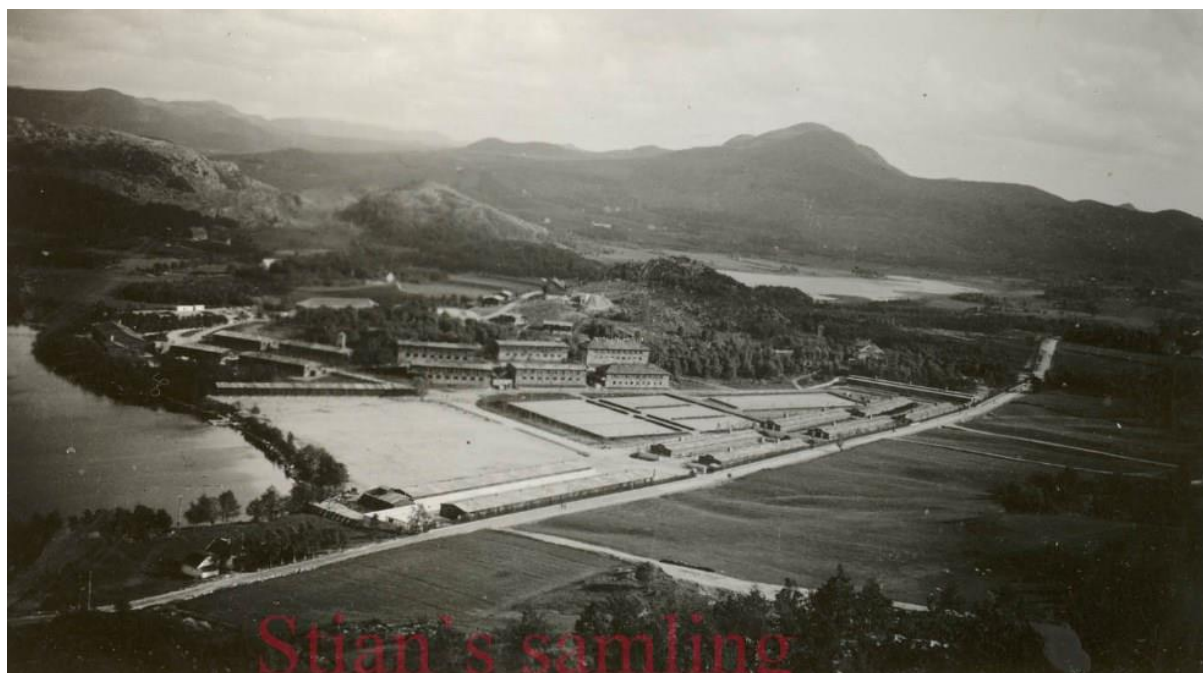
Fritidsbebyggelse og reiseliv. Det er et viktig tema og fritidsbebyggelsen har satt mange spor. Emnet er gitt egen rapport.

Viktige historiske milepæler som også kan leses i fysiske spor er Postveien fra rundt 1800, anlegget av Jærveien langs stranda 1848, bydannelsen 1860 med rutenettplanen og dens forankring i den langstrakte veien langs fjorden. Jærbanen 1878. Bybrannen 1897. Murtvanggrensen 1904. Formanskapslovene 1837. Etter hvert med Storkommunen 1965 og 2019.

De vonde fortellingene

Ifølge Riksantikvaren er det et mål for kulturmiljøpolitikken at hele historien blir bevart og formidlet. At kulturmiljøene skal bidra til at bevissthet og kunnskap om også de delene som kan være vonde å minnes eller som kan utfordre dagens verdisyn. Offentlige institusjoner knyttet til fattigvesen, barnevern og psykiatri representerer trinn på vei mot velferdssamfunnet, men kan også være bærere av de vonde fortellingene. De få sporene etter slike sosiale institusjoner er derfor viktige å bevare. Kjente eksempler i Sandnes som er bevart er Dale Asyl fra 1913 og fattiggården Varatun fra 1892. Pitrahuset i Strandgata er et av få faste minner som historien om uretten mot Romanifolket kan knyttes til. Kulturminnene fra 2. verdenskrig rommer også slike fortellinger, om vanskelig valg folk som sto midt i det måtte ta, som Geickehytta på Riskastranda, der den tyskfødte Herbert Geicke ble likvidert av motstandsfolk i desember 1944.

Minner fra 2. verdenskrig er alle gitt verdi. Emnet er behandlet i en egen temarapport.

Vatneleiren sett mot sør, med staller, eksersisplass, ridevolter og garasjer nærmest Ryfylkeveien og mannskaps- og offisersforlegninger i bakgrunnen. Stallene og garasjene fra 1945 er revet, med unntak for den nordligste lange bygningen nærmest Ryfylkeveien. Forlegningene står. (Foto fra «Stians samling», et privat album som har tilhørt familien til en av soldatene som tjenestegjorde i Vatneleiren under krigen, se rapporten om kulturminner fra 2. verdenskrig.)

VERNEKATEGORIER - KULTURMINNER

Kategori kulturminner og lovverket de forvaltes etter.

Type	Grad	Lov
Fredet	Sterkeste vern	<i>Lov om kulturminner.</i> Automatisk fredning: Alle spor eldre enn 1537, og stående byggverk 1537–1649. <i>For yngre kulturminner gjelder:</i> Vedtaksfredning: Fredet gjennom enkeltvedtak etter kulturminneloven. Forskriftfredning: Fredet ved forskrift. Innebærer normalt en forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak. Gjelder byggverk og anlegg i statelig eie og kulturmiljøer.
Kulturminner eldre enn 1850	Dersom det skal gjøres tiltak (vesentlig endring, riving) av byggverk eller anlegg eldre enn 1850 skal det vurderes av kulturvernmyndighetene. I Sandnes praktiseres denne skjønnsutøvelsen av fylkeskommunen.	§ 25 i kulturminneloven om meldeplikt for offentlige organer
Listeførte kirker	Alle kirker fra 1650–1850. I tillegg er en rekke yngre kirker. At en kirke er listeført, innebærer at den er definert som verneverdig og har nasjonal verdi. Alle endringer i byggene må avklares med Riksantikvaren. Fylkeskommunen forvalter de listeførte kirkenes omgivelser.	<i>Lov om kulturminner.</i> Se «RUNDSCRIV Q-06/2020» fra 18. DESEMBER 2020 om forvaltning av kirke, gravplass og kirkens omgivelser som kulturminne og kulturmiljø rundskriv (regjeringen.no)
Vernet	Juridisk vernet gjennom politiske vedtak	<i>Plan- og bygningsloven</i>
Verneverdig	Viktige kulturminner og miljøer som er verdivurdert i tråd med Riksantikvarens føringer	Juridisk vern avgjøres i kommuneplan- og reguleringsplanprosesser
Riksantikvarens NB!-områder	Bymiljø med nasjonal interesse	Juridisk vern avgjøres i kommuneplan- og reguleringsplanprosesser
KULA-landskap	Kulturhistoriske landskap med nasjonal interesse	Juridisk vern avgjøres i kommuneplan- og reguleringsplanprosesser
SEFRAK-kulturminner	Kulturminner som er registrert i det landsdekkende registeret for faste kulturminner. Yngre enn 1537 og vanligvis eldre enn 1900. Inneholder ingen vurdering av verneverdi, kun alder.	

Ullvaren med første byggetrinn fra 1889 og det fredete Nygårdshuset fra 1835. Nygårdshuset er flankert av to næringsbygg fra rundt 1900 – Jonas Øglænds-første sykkelverksted i det til venstre. Begge miljøer er ankerfester til det mangesidige historiske bymiljøet i Sandnes

ØKONOMISKE VIRKEMIDLER

Kulturminnefondet

Kulturminnefondet ble opprettet som et statlig fond av Stortinget i 2002. Hovedmålsettingen til Kulturminnefondet er å bevilge penger til tiltak som skal sørge for istandsetting og god bevaring av kulturminner i Norge. Søknader behandles løpende og det gis tilskudd til tiltak på verneverdige kulturminner som eies eller forvaltes av private eiere eller frivillige organisasjoner. Hvilke typer kulturminner og prosjekter som prioriteres ved tildeling, avhenger av en kombinasjon av føringer fra Klima- og miljødepartementets årlige tildelingsbrev, styrets utvalgte satsinger og administrasjonens egne prioriteringer.

Rogaland fylkeskommune – tilskudd til verneverdige bygg og anlegg

Tilskuddsordningen er ment å dekke noen av merkostnadene ved vedlikehold og istandsetting etter antikvariske prinsipper. Det skal være et tilskudd, ikke en fullfinansiering. Målet med ordningene er å bidra til å bevare bygg og anlegg av særlig kultur- og/eller arkitekturhistorisk lokal og regional verdi.

Sandnes kommune – tilskudd til kulturminnetiltak

Formålet med ordningen er å motivere til bevaring av kulturminner og kulturmiljøer i privat eie i samsvar med intensjonene for kommunens kulturminneforvaltning. Tildeling skjer etter søknad som vurderes av fagansvarlig for kulturminnevern i kommunen og legges fram politisk for endelig avgjørelse.

HVEM BESTEMMER HVA I KULTURMINNEFORVALTNINGEN?

Roller og aktører i kulturminneforvaltningen:

Eiers ansvar og rolle

Eiere av kulturminner er den viktigste ressursen for et godt kulturminnevern. Bruk og kontinuerlig vedlikehold av bygninger og anlegg sørger for at kulturminneverdiene blir best mulig bevart.

Kommunens rolle

Kommunen har et overordnet ansvar for å ivareta overordnet kulturpolitikk og nasjonale kulturpolitiske mål. Kommunen er vedtaksmyndighet etter plan og bygningsloven, og har et lokalt ansvar for å ivareta kulturminneinteresser i plan- og byggesaksbehandling. Byutvikling og teknisk er kommunens fagavdeling for plan- og byggesaker. Byantikvaren er kulturminnefaglig rådgiver og kunnskapsleverandør i plan- og byggesaksprosessene og har ansvar for å holde oversikt over kommunens kulturminner.

Fylkeskommunens rolle

Riksantikvaren har delegert ansvaret som regional fagmyndighet for kulturminnevern til fylkeskommunen. Fylkeskommunen skal sørge for at det tas hensyn til kulturminner og -miljøer i planleggingen, også på kommunenivå. Dette innebærer en innsigelsesrett i plansaker når regionale eller nasjonale verneverdier er truet. Fylkeskommunen er høringsinstans for alle arealplaner, og gjør en vurdering om det er behov for arkeologiske undersøkelser innen planområdet i henhold til Kulturminnelovens § 9, som pålegger de ansvarlige for planutarbeidelsen å undersøke om tiltakene som planlegges kan virke inn på automatisk fredete kulturminner. Etter regionreformen 2020 har fylkeskommunen fått dispensasjonsmyndigheten for automatisk freda kulturminner fra Kulturminneloven § 8 (jf. Kapittel 3.3). Fylkeskommunen er forvalter av de listeførte krikenes omgivelser. Fra 2020 har også fylkeskommunen overtatt forvaltningsansvaret fra Riksantikvaren for fredete og vernede fartøy.

Arkeologisk museum Stavanger

Arkeologisk museum skal komme med faglig tilråding i dispensasjonssaker. Museet utfører de nødvendige arkeologiske utgravningene hvis et automatisk fredet kulturminne skal fjernes eller det skal gjøres tiltak som er i konflikt med kulturminnet. Museet tar vare på arkeologiske funn og produserer forskningsartikler og rapporter. Kulturhistorisk museum har en svært viktig funksjon i å formidle kunnskap om kulturminner og historie.

Museum Stavanger

Museum Stavanger har tilsvarende forvaltningsansvar som fylkeskommunen for oppfyllelse av undersøkelsesplikten i Kulturminnelovens § 9. De utfører arkeologiske utgravninger for automatisk fredete kulturminner under vann. Alle kulturminner under vann (sjø/ferskvann/elv) er automatisk fredet når de er eldre enn 100 år.

Statsforvalteren

Statsforvalteren fører tilsyn med at kommunen overholder plan- og bygningslovens bestemmelser og at regionale og statlige fagmyndigheter, herunder kulturminneforvaltningen, medvirker i kommunens planarbeid. Dersom det er reist innsigelse til en arealplan, har statsforvalteren ansvaret for eventuell mekling. Statsforvalteren er også klagemyndighet for kommunale enkeltvedtak av reguleringsplaner, samt i bygge- og delingssaker. Videre har statsforvalteren innsigelsesmyndighet når det gjelder landskaps-hensyn.

Riksantikvaren

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og faglig rådgiver for Klima- og miljødepartementet i utviklingen av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren utreder og vedtar fredninger av bygninger og anlegg. Riksantikvaren er høringsinstans for søknad om dispensasjon fra Kulturminneloven, der det skal gjøres tiltak på kulturminner som går ut over vanlig vedlikeholdsarbeid. Riksantikvaren er, etter regionreformen, klageinstans i saker som gjelder dispensasjoner fra kml § 8.

Klima- og miljødepartementet

Departementet har en overordnet rolle som lovgiver, og øverste klageorgan for vedtak gjort av kulturminneforvaltningen.

Jærmuseet og Ryfylkemuseet sin rolle

Regionmuseene er vitenskapelige institusjoner som skal dokumentere regionens historie. Dette skjer gjennom innsamling, bevaring, forskning og formidling.

Frivillige, Historielag og interesseorganisasjoner

Det er en rekke frivillige lag og organisasjoner som arbeider for å spre kunnskap om kulturarven. Disse gjør en viktig innsats for å fremme forståelse for kulturarven og fange opp lokalhistorisk kunnskap, som ofte sitter i hodene på folk. Arbeidet omfatter foredrag, kulturhistoriske vandringer og publisering av artikler om lokalhistorie.

STATUS LOVERK OG ANDRE PLANER

Plan- og bygningsloven (PBL)

Kommunen er gjennom plan- og bygningsloven §1-1, pålagt å fremme en bærekraftig utvikling av samfunnet. Plan- og bygningsloven § 3 -1 pålegger kommunen å sette mål for kommunens kulturelle utvikling, vern av verdifulle landskap og kulturmiljøer og legge til rette for god forming av bygde omgivelser.

Kommunen er i tillegg gitt et helt konkret ansvar i behandling av byggesaker som berører særlig viktige bygninger gjennom pbl § 31-1; «Ved endring av eksisterende byggverk, oppussing og rehabilitering skal kommunen se til at historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter seg til et byggverks ytre, så vidt mulig blir bevart.»

Kulturminneloven

Kulturminneloven har som formål å bevare kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon. De skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i et helhetlig miljø og ressursforvaltning. Kulturminneloven skal ivareta kulturminner av nasjonal interesse. Gjennom kulturminneloven er en rekke kulturminner fra perioden før år 1537 automatisk fredet. Det gjelder også stående byggverk med erklært opprinnelse fra perioden 1537-1649. Loven gir anledning til å fatte vedtak om fredning av bygninger og anlegg som ikke omfattes av bestemmelsen om automatisk fredning. Byggverk og anlegg i statlig eie kan fredes ved forskrift. Forskriftsfredning innebærer normalt en forenklet prosedyre i forhold til fredning ved enkeltvedtak.

Overordnede rammer for kulturminnepolitikken

Nasjonale forventninger til regional og kommunal planlegging, 2019 - 2023.

«Kulturminner og kulturmiljøer er ikke-fornybare fellesgoder, som kan gi grunnlag for økonomisk, sosial, kulturell og miljømessig utvikling. Gjenbruk av den historiske bygningsmassen kan også gi betydelige klimagevinster. Arealendringer og endret bruk er noen av de viktigste påvirkningsfaktorene for kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Fylkeskommuner og kommuner har en viktig rolle i arbeidet med å ivareta kulturarven som ressurs for kunnskap, opplevelse, bruk og gjenbruk.»

Nye nasjonale mål for kulturminnepolitikken

Stortingsmelding nr. 16 2019–2020 Nye mål i kulturmiljøpolitikken — Engasjement, bærekraft og mangfold, er regjeringens handlingsplan for kulturminnepolitikken.

(Den erstatter målene i de gamle stortingsmeldingene nr. 16 (2004–2005) «Leve med kulturminner» og nr. 35 (2012–2013) «Framtid med fotfeste»)

Kulturmiljø er et felles gode og en viktig samfunnsressurs som kan bidra til både miljømessig, sosial og økonomisk bærekraft. Meldingen presenterer tre nye nasjonale mål i kulturmiljøpolitikken, med vekt på engasjement, bærekraft og mangfold. 1) Alle skal ha mulighet til å engasjere seg og ta ansvar for kulturmiljø. 2) Kulturmiljø skal bidra til bærekraftig utvikling gjennom helhetlig samfunnsplanlegging. 3) Et mangfold av kulturmiljø skal tas vare på som grunnlag for kunnskap, opplevelse og bruk. Meldingen legger f.eks. vekt på hvordan det kan være mer klimavennlig å ta vare på gamle bygninger framfor å rive og bygge nytt.

Med meldingen innfører regjeringen begrepet "kulturmiljø" som samlebetegnelse for kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Begrepet understreker betydningen av helhet og sammenheng, samtidig gjøres tilknytningen til den øvrige klima- og miljøpolitikken tydeligere.

Målsettingen er at mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer skal forvaltes og tas vare på som bruksressurser og som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping. Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer skal tas vare på i et langsiktig perspektiv.

4.6.4.3.8 Kulturmiljø og kulturminner (s.150 i veileder)

I april 2021 ga departementet ut en ny veileder for kommuneplanens arealdel som signaliserer at omfanget av kulturminner som kulturminneplanens forslag til riveforbud skal gjelde for kan aksepteres: **4.6.4.3.8 Kulturmiljø og kulturminner (s.150 i veileder)**

- *Kulturminner og kulturmiljøer kan ivaretas gjennom retningslinjer til hensynssone etter § 11-8 tredje ledd bokstav c. Bestemmelser til arealformålet etter § 11-9 nr. 7 som sikrer interessen med rettslig bindende virkning, vil kunne gjøres gjeldende for samme geografiske område som hensynssonen, så lenge de ikke bryter med hovedhensikten med underliggende arealformål.*

Veilederen åpner altså opp for at kommunene har anledning til å angi rivningsforbud for alle kulturminner som minimum omfattes av hensynssone kulturmiljø. I bykommuner vil dette antallet fort overstige flere tusen, (f.eks. for Stavanger sentrum vil dette kunne gjelde for over 10 000 bygg som i dag ligger innenfor hensynssone kulturmiljø.) I gjeldende kommuneplan i Sandnes og innenfor sentrumsplanen inngår 1300 kulturminner innenfor hensynssone §11-8 tredje ledd bokstav C. Tallet vil øke ved revidering av kommuneplanen da det vil bli lagt hensynssone over sentrale kulturmiljø langs Lysefjorden med mange enkeltminner, slik som Flørli.

Nasjonale føringer åpner opp for at særlige utsatte kulturminner kan listes opp og gis rivningsforbud. Sandnes er blant Norges største landbrukskommuner. På grunn av strukturendringer i landbruket har næringens kulturminner lidd store tap, med tapsprosent på 43%. Se tabell under. Landbrukets kulturminner ligger i hovedsak i LNF områder.

Lovverket krever at et riveforbud ikke må være av generell art, men må være saklig og stedlig begrunnet. Dette er ivaretatt ved at hvert kulturminne som foreslås sikret gjennom et riveforbud er beskrevet og verdivurdert i tråd med nasjonale føringer. Det er i tillegg utarbeidet helhetlige kunnskapsgrunnlag for hver av de tidligere bydelene, utdypet med statistikk og analyser knyttet til den lokale kulturminnebestanden. Dette er redegjort for både i vedlagt innføring om kulturminneregisteret, samt i selve plandelen av Kulturminneplanen. Fylkesrådmannen har rost arbeidet og framhevet at arbeid er på nasjonalt høyt kulturminnefaglig nivå.

Lovverket krever også at det må være en prosess i forkant for å sikre medvirkning for berørte parter. Denne prosessen må følge selve kommuneplanprosessen der juridisk forankring gjennomføres. Men allerede i høringen av kulturminneplanen har samtlige eiere av kulturminner som blir berørt av et eventuelt rivningsforbud fått tilsendt kulturminneplanen og blitt kjent med målet om å sikre kulturminner på kommuneplannivå. Beskrivelser og verdivurdering av kulturminnene er formulert på en lett forståelig måte av hensyn til de mange eiere av kulturminner som skal forvalte sine kulturminner. Kun en håndfull eiere hadde merknader. Ingen av de ordinære høringsinstanser som Statsforvalteren og Fylkesrådmannen hadde merknader, tvert imot, det var mye ros og støtte fra disse.

Kulturens kraft. Kulturpolitikk for framtida. Stortingsmelding nr 8, 2018-2019)

Nasjonale kulturpolitiske mål slår fast at vi skal ha et fritt og uavhengig kulturliv som blant annet «tek vare på og formidlar kulturarv.» Stortingsmeldingen slår fast at det er en viktig oppgave å verne om den mangfoldige kulturarven vår, vekke interesse for og formidle kunnskap om kulturarven blant folk, og gjøre denne tilgjengelig for framtidige generasjoner. Tilgang til historien og kulturarven er en demokratisk rettighet; det presiseres at alle skal ha enkel tilgang til vår felles kulturarv, og at mest mulig av kulturarvmateriale må bevares og gjøres allment tilgjengelig for framtida.

Strategi for kultur og reiseliv. Noreg som attraktiv kulturdestinasjon.

(Kulturdepartementet og Nærings- og fiskeridepartementet i 2019). Strategien er en del av oppfølgingen av Stortingsmelding nr 19 (2016 – 2017) Opplev Norge – unikt og eventyrlig) Kulturdepartementet, Nærings- og fiskeridepartementet: «Med denne strategien ønsker vi å styrke Noreg sin posisjon som kulturdestinasjon. Vi ønsker at både norske og utanlandske reisande skal ha med seg ein bit av kultur-Noreg når dei reiser heim, og at Noreg skal vere eit land dei vil oppleve meir av.

Regionalplan for Jæren og Søre Ryfylke, vedtatt 20. oktober 2020

Regionalplan for Jæren og Søre Ryfylke er en langsiktig plan for samordnet bolig, areal- og transportplanlegging i de ti kommunene Stavanger, Sandnes, Sola, Randaberg, Strand, Time, Klepp, Hå, Gjesdal og Kvitsøy. Sammen utgjør disse kommunene en av Norges største bo- og arbeidsmarkedsregioner. Planen gir retning for videreutvikling av en bærekraftig og endringsdyktig region fram mot 2050. [regionalplan-for-jaren-og-sore-ryfylke.pdf \(rogfk.no\)](https://rogfk.no/regionalplan-for-jaren-og-sore-ryfylke.pdf)

Hovedmålet for by- og tettstedsutvikling beskrives slik: Regionen skal ha en bærekraftig by- og stedsutvikling basert på regionale helhetsløsninger som effektiviserer arealforbruket og transportarbeidet, styrker verdiskapingen, sikrer natur og kulturverdier, reduserer klimautslipp, og gir høy livskvalitet.

I tilknytting til planen er det laget en veileder til regionalplanens retningslinjer om stedsforming, bokvalitet og uteområder «**Bymessig fortetting på jærsk**» (19.02.2021). Planområdet består av tre byer og mange ulike tettsteder og boligområder av ulik størrelse. Stedstilpasset by og tettstedsutvikling er et viktig grep i regionalplanen. Det innebærer at byenes og tettstedenes mangfold, særpreg og stedskvaliteter må utnyttes og dyrkes fram. [veileder-bymessig-fortetting-2021.pdf \(rogfk.no\)](https://rogfk.no/veileder-bymessig-fortetting-2021.pdf).

Regionalplan for kulturmiljø (under arbeid)

[Regionalplan for kulturmiljø - Rogaland fylkeskommune \(rogfk.no\)](https://rogfk.no/regionalplan-for-kulturmiljo-rogaland-fylkeskommune.pdf)

Rogaland fylkeskommune har startet arbeidet med ny Regionalplan for kulturmiljø (vedtatt i fylkestinget 16. juni 2020). Den forrige regionale kulturminneplanen er datert 1989. Planen skal «... vise kulturarven i fylket og sjå på korleis denne kan utviklast, bevarast og formidlast i framtida».

Fylkeskommunen er regional planmyndigheit og sektormyndigheit for kulturminne, med særleg ansvar for å ivareta nasjonale og regionale kulturminneverdiar. For kommunane har fylkeskommunen og ein viktig rettleiarrolle.

Dei kommunale kulturminneplanane skal framleis vere det viktigaste verktøyet for kommunal kulturminneforvaltning. Innhald og mål frå regionalplanen må fylgjast opp ved revisjon av lokale planar, og må bli tatt i bruk i kommunal verksemd og anna planlegging. Skildring av regional historie og kulturarv, regionale og lokale særtrekk kan gi kommunane godt grunnlag for å sjå på eigne oversiktar.

Planprogrammet setter føringar for vidare planarbeid. Planprogrammet har vert på høyring og er endeleg vedtatt i fylkesutvalet 08.06.2021. Fylkesrådmannen foreslår og fem overordna tema for planarbeidet, desse tema vil vere gjennomgåande i planarbeidet, for utgreiing og kunnskapsinnhenting og gje grunnlag for endeleg plan.

- Regionale interesser på kulturmiljøfeltet
- Kulturmiljø som ressurs i berekraftig samfunnsutvikling
- Formidling av kulturarven i Rogaland

- Auka kunnskap og kompetanse i kulturmiljøvernet
- Samarbeid i kulturmiljøfeltet

GJELDENE KULTURMINNEPOLITIKK I SANDNES

Kommuneplan for Sandnes 2019 - 2035

1.6 Kulturminner og kulturmiljø (PBL § 11-9)

Kulturminner skal vurderes i alle arealplaner og tiltak, også i sjø. KDP Kulturminner og kulturmiljøer skal legges til grunn for kommunens kulturminneforvaltning. Tiltakets konsekvenser for eventuelle kulturminneverdier skal dokumenteres og beskrives. Det omkringliggende bygningsmiljøet og den stedege by- og byggeskikken skal vektlegges. Verdier skal dokumenteres og det skal vises til hvordan man har søkt å ivareta disse. Den lokale steds karakteren skal ligge til grunn ved all planlegging og utbygging. Stedets historiske strukturer og kulturminner skal ivaretas ved utforming av byrom og bygninger.

1.6.1 Automatisk freda kulturminner (pbl § 11-9, pkt 7)

Før område- og detaljplaner kan bli vedtatt må kulturminnemyndighetene vurdere om foreslått arealdisponering vil føre til konflikt i forhold til automatisk freda kulturminner, jfr. Kulturminneloven §§ 3, 8 og 9. Tiltak unntatt det generelle plankravet (mindre utbyggingstiltak, idrettsanlegg, område for fritidsbebyggelse og lignende) skal sendes kulturminnemyndighetene for vurdering iht. Lov om kulturminner §§ 3,8 og 9. Dette gjelder også for tiltak innenfor formålene grønnstruktur og LNF. Alle tiltak i sjø og vassdrag skal avklares med kulturminnemyndighetene iht. kulturminneloven §§ 9, 10 og 14.

1.6.2 Nyere tids kulturminner (pbl § 11-9, pkt 7)

Kulturminner og kulturmiljøer skal tas vare på i byutviklingen. Målet for vern er å bevare kulturminner og kulturmiljøer mest mulig autentisk, som kilde til kunnskap, opplevelse og verdiskapning. Byantikvaren skal ha alle saker som berører verneverdige kulturminner og kulturmiljø til uttalelse.

1.7 Bo og områdekvalitet, estetikk og landskapstilpasning (PBL § 11-9, pkt. 5,6 og 8)

Bolig og bokvalitet Det skal sikres oversiktlige og godt belyste adkomstforhold, møteplasser, uteoppholdsarealer og gårdsrom. Sjekkliste for forebygging av kriminalitet i utbyggingsområder skal legges til grunn for detaljplanleggingen. Boligområder skal tilrettelegges med varierte boligtyper for ulike aldersgrupper og beboersammensetninger. Tilgjengelig kunnskap om befolkningen og befolkningens levkår skal legges til grunn for planleggingen. Overgangen mellom offentlig og private uteareal skal utformes på en god måte, med tydelig skille mellom offentlig og privat. Ved fortetting og utbygging av nye og eksisterende byggeområder skal den overordnede grønnstrukturen ivaretas og utvikles. Nettverk av turveier, hovedstier, tråkk og andre gang- og sykkelforbindelser mellom lek- og rekreasjonsarealer, grønne lunger og sammenhengende grøntdrag skal søkes etablert.

Byform og arkitektur

I område- og detaljplaner skal nærmiljøet i og rundt planområdet tilføres nye eller forbedrede områdekvaliteter. Bebyggelsen skal ha en helhetlig form - og volumoppbygging og fremme gode gate- og uterom. Den skal ikke sperre for viktige siktlinjer og skal underordne seg signalbygg og bygg av kulturhistorisk verdi, viktige landskapstrekk som høydedrag og kulturlandskap. Kontakten mellom byen og fjorden skal opprettholdes og forsterkes. Sammenhengende forbindelse langs sjø skal søkes

etablert, jfr. Temakart grøntområder og hovedforbindelser for gående datert 21.3.18. Byrom skal ha god form, være tilpasset den menneskelige skala, være universelt utformet og ha god sammenheng med eksisterende og planlagt bystruktur. Nye byggetiltak skal ha god terrengtilpasning med minst mulig bruk av store skjæringer, fyllinger og murer.

Retningslinje kulturminner- og miljøer:

Alle tiltak i nærheten av automatisk fredete kulturminner skal klareres med regional kulturminnemyndighet, herunder avklaring av sikringssone. Bebyggelse, anlegg og/eller andre tiltak som grenser inn mot områder, som omfatter automatisk freda kulturminner og nyere tids kulturminner, skal tilpasse seg terreng og kvalitetene i kulturminneområdene. Dette gjelder blant annet bygningshøyde, utforming av bygg og estetisk uttrykk. Ved nybygg og utvidelse av eksisterende bebyggelse som berører kulturminner, skal dette registreres og dokumenteres.

7.6.5 Retningslinje – Hensynssone bevaring kulturmiljø (pbl § 11-8, bok c) (H570)

Retningslinje Områder med viktige kulturlandskap/kulturmiljø framgår av gjeldende kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer. Disse skal forvaltes i samsvar med retningslinjene i nevnte plan. Arbeid og tiltak som berører kulturminneinteressene, enten i form av kulturmiljøer eller enkeltobjekter kan ikke utføres uten særskilt tillatelse fra kulturminnestyresmaktene.

Kommunedelplan for Sandnes sentrum 2018–2035

1.13 Kulturminner og kulturmiljø (pbl §11-9 pkt. 7)

Kulturminner skal vurderes i alle arealplaner og tiltak, også i sjø og vassdrag. Kulturminner og kulturmiljøer skal bevares autentisk som identitetsskaper, ressurs, kilde til kunnskap, opplevelse og verdiskapning.

Verneverdige bygninger skal holdes og settes i stand i samsvar med gjeldende antikvariske retningslinjer slik at bygningenes fasader, takform, volumer, bygningsmessige detaljer og materialkvalitet utbedres og/eller bevares. Bebyggelse, anlegg og/eller andre tiltak innenfor hensynssone bevaring kulturmiljø (H570), eller tiltak som grenser inn mot områder som omfatter automatisk freda kulturminner og nyere tids kulturminner, skal tilpasse seg kvalitetene i kulturmiljøet. Dette gjelder bygningshøyde, utforming av bygg, estetikk og arkitektur.

Kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer i Sandnes skal legges til grunn for alle tiltak som berører kulturminner og kulturmiljøer. Tiltak som berører kulturminner skal forelegges byantikvar til uttalelse.

Rivning og søknadspliktige fasadeendringer skal oversendes lokal og regional kulturminneforvaltning for uttale.

Retningslinje: Frem til kommunedelplan for kulturminner er vedtatt, skal Sandnes kommune sitt kulturminneregister legges til grunn for plan og byggesaker.

1.8 Omgivelseskvalitet, byform og arkitektur (pbl §11-9 pkt. 5, 6 og 7)

Ved utforming av byrom og bygninger skal sammenhengen med omkringliggende bebyggelse, landskap, fjorden, byens historiske strukturer og kulturminner ivaretas. Tiltak skal fremme opplevelsen av stedets egenart* og tilføre bymiljøet nye kvaliteter. Byutvikling skal planlegges i menneskelig skala, med et finmasket byromsforløp der menneskets opplevelse fra gateplan gir premisser for bygningsutformingene.

Parker, torg og gater skal, sammen med havnepromenade, utvikles slik at de danner et overordnet sammenhengende byromsnettverk i tråd med temakart «Gange og byromstruktur». Byrom og grønnstrukturer skal planlegges for rekreasjon og aktivitet.

Norm for utomhusanlegg i Sør-Rogaland gjelder der annet ikke er spesifisert.

Arkitektonisk uttrykk, byggehøyder og takform skal tilpasses omkringliggende bebyggelse og områdets karakter. Det skal tas hensyn til viktige byrom, og siktlinjer skal videreføres.

Retningslinje: I alle plansaker skal det inngå en redegjørelse for og vurdering av tiltakets estetiske sider, både i forhold til seg selv, til omgivelsene og i forhold til fjernvirkning. Byggehøyde skal også ses i sammenheng med gate- og byromsbredde.

I vurderingen av stedets egenart skal følgende forhold vurderes: - Landskapselementer og fjernvirkning - Historiske særtrekk og kulturminner - Bygningsstrukturer og bygningsform - Romlige sammenhenger og gaterom - Funksjoner og målpunkt - Lokalklima.

7.7 Hensynssone bevaring kulturmiljø H570 (pbl §11-8 pkt. c)

Retningslinje: Kulturmiljøenes særpreg skal bevares og videreutvikles. Nybygg skal gis en plassering og utforming med hensyn til størrelse, form, materialer, detaljering, farger o.l. som tar hensyn til og viderefører kulturmiljøets historiske kvaliteter. Eventuelle tilbygg må tilpasses den bevaringsverdige bebyggelsen med hensyn til utforming. Gjeldende kommunedelplan for kulturminner og kulturmiljøer skal legges til grunn for nye tiltak. Sandnes kommunes kulturminneregister gjør rede for de ulike kulturmiljøenes særpreg som det skal tas hensyn til ved nye tiltak.

KILDER

For nasjonal politikk se stortingsmelding:

Meld. St. 16 (2019–2020). Nye mål i kulturmiljøpolitikken — Engasjement, bærekraft og mangfold.

Meld. St. 16 (2019–2020) (regjeringen.no). <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/?p=79386>.

Se også Riksantikvarens veiledere:

Riksantikvaren, Veileder. Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Planlegging etter plan- og bygningsloven. Versjon I 2020. [Kulturminner-kulturmiljøer-og-landskap.-Planlegging-etter-plan-og-bygningsloven.-Versjon-des-2020.pdf](#)

Riksantikvaren. 2013. Håndbok for lokal registrering. [Håndbok for lokal registrering.pdf - Haandbok for lokal registrering.pdf \(riksantikvaren.no\)](#).

Riksantikvaren. 2013. Verdisetting og verdivektning av kulturminner. [Veileder verdisetting.pdf \(riksantikvaren.no\)](#).

Riksantikvarens veiledninger: Ordliste med ordforklaringer – bokmål. [Ordlister med ordforklaringer - bokmål - Riksantikvaren](#)

Status for verneverdige kulturminner i utvalgte kommuner. Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram 2015-2019 Sandnes kommune Rogaland fylke 2017. NIKU OPPDRAGSRAPPORT 54/2019. [STATUS FOR VERNEVERDIGE KULTURMINNER I UTVALGTE KOMMUNER \(unit.no\)](#)

Riksantikvarens miljøovervåkingsprogram 2015-2019. Sammendragsrapport 2000–2019. NIKU RAPPORT 101. [STATUS FOR VERNEVERDIGE KULTURMINNER I UTVALGTE KOMMUNER \(niku.no\)](#)

For lokal historie:

Se de bydelsvise rapportene, temarapportene, rapportene med historisk bakgrunn, samt Kulturminneregisteret.